

રાજર્ષિ ચંદ્રજિત્

મહાવાન નરેશ મહારાજધિરાજ બિજયચંદ્ર કે. સી.
આઇ. ઇ. પ્રણીત અંગાળી નાટક.

અનુવાદક:-મગનલાલ મુગટરામ ભટ્ટ, નાંદોદ.

મુગ્ધ ચૌદાના પુલપર આવેલા “સુરત સીટી” પ્રીન્ટીંગ
પ્રેસમાં ડાકોરદાસ માનસિંહે છાપ્યું.

કિં. ૦-૬-૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૭૮૫૩ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ રાજાવિ સંક્રાન્તિ

વિષય ૬૪૫૭:૨

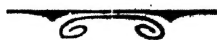
રાજર્ષિ ચંદ્રજિત્

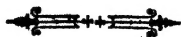
બર્દવાન નરેશ મહારાજધિરાજ બિજયચંદ્ર કે. સી.
આઈ. ઈ. પ્રણીત બંગાળી નાટક.

અનુવાદક:-મગનલાલ મુગટરામ ભટ, નાંદોદ.

મુરત ચૌટાના પુલ્કર આવેલા “ મુરત સીટી ” પ્રીન્ટીંગ
પ્રેસમાં ઠાકોરદાસ માનસિંહે છાપ્યું.

કિં. ૦-૬-૦

એક નવી ચીજને બનારસી કપડું મંગાવો.

છોકરા અને છોકરીને માટે લાકડાનો રમવાનો સામાન.

૩૦ પચરંગી કુલદાર રમકડાનો સેટ ૧ કી. રૂ. ૧૧

૨૫ " " " " સેટ ૧ કી. રૂ. ૧)

૧૨ પચરંગી ફેનસી જનાવર જેવા કે,

હાથી, ઘોડા, ઉંટ, ગાય, હરણ, વાઘ, વાંદર, મોર, સુડા, બલદ, કાચબા, માછલી વગેરે કી. રૂ. ૧)

પીતળનો રમવાનો સામાન.

૩૨ નંગનો સેટ ૧ કી. રૂ. ૩૧. નાનાનો સેટ કી. રૂ. ૨).

બધરાં તથા છોકરીઓને માટે બનારસી રેશમી કપડું, સાડીઓ લાંબી ૫ વાર પનો ઈંચ ૫૦. સરવે રંગની.

લેસ કીનારી પાલવની કી. રૂ. ૨૦) થી ૧૦૦) સુધી.

વેલ ને બુટીદાર કી. રૂ. ૪૦) થી ૪૦૦) સુધી.

ચોળી ખંડ કી. રૂ. ૧૧૧ થી ૨૫) સુધી.

ભાયડા ને છોકરાઓને માટે સેલા, દુપટા, કાશી સીલકના થાન, પીતાંબર, કાશી સીલક સદરા બધી ચીજ સરવે જાતની મલશે. એક-વાર મંગાવી ખાત્રી કરશે. પસંદ ન પડવાથી બદલી આપવામાં આવશે.

મકુન્દદાસ નરોત્તમદાસ, બનારસી કાપડના વેપારી.

ચાખંભા બજાર—બનારસ સીટી.

TO

*All the Kings,
Princes and
Ruling Chiefs
of India,*

*This
literary
Production
of a noble Hindu
Prince is most res-
pectfully dedicated
by the translator.*

અહોળા વપરાશથી વિખ્યાત થએલી અમારી

પ્રદર વિનાશક દવા

વનિતા વર્ગનું જીવન છે.

કેમકે

તે સ્ત્રીઓના દરેક રોગ દૂર કરે છે.

રજિસ્ટર્ડ નં. ૩૧૦.

આ દવા સર્વ પ્રકારના પ્રદરો (નળનાઇતું જવું) અનિયમિત રતુસ્રાવ, રક્તપ્રદર, કસુવાવડ, છોડ, હીસ્ટીરીઆ, પેકુનો દુખાવો, છાતીમાં દાહ, જીર્ણજ્વર, હાથપગની બળતરા, ગર્ભાશયનો સોજો, સુવારોગ તેમજ ગર્ભાશયના તમામ જીના હડીલાં દરદો મટાડી ગર્ભાશયને સુધારી શરીરને શક્તિ આપે છે, અને ગર્ભ ધારણ કરવા યોગ્ય બનાવે છે. બાટલી ૧ ની કિમ્મત રૂ. ૨-૮-૦ પોસ્ટેજ ૦-૪-૦,

‘સ્ત્રી રોગ ચિકિત્સા’નું પુસ્તક મફત મંગાવો.

ડૉ. પ્રદરવિનાશક ઑફીસ,

બંભાત—(20) Cambay.

પ્રસ્તાવના.

ભારતવર્ષ-સૈકાના સૈકાથી અગ્નિરૂપી નિદ્રામાં ધોરતું ભારતવર્ષ-ધીમે ધીમે જગૃત થતું જાય છે. જગૃતિ આવતાંજ નાગરિક તેમજ ગામડીઆઓ, વિદ્વાન તેમજ મૂર્ખ, શિક્ષિત તેમજ અશિક્ષિત અને આહ્વાણ તેમજ શદ્ર સર્વ ભારતવાસી કહે છે કે ભારતવર્ષ પરતંત્ર, દુઃખી અને અતિશય ગરીબ છે. ભારતવર્ષનો પ્રાચીન ઇતિહાસ અને પાશ્ચાત્ય પ્રવાસીઓનાં લખાણો સાક્ષી પૂરે છે કે એક સમય એવો પણ હતો કે જ્યારે ભારતવર્ષ દુનિયાના સર્વ દેશો કરતાં અત્યંત સમૃદ્ધિ-શાળી હતું. અત્યારના નિષ્પક્ષપાત પાશ્ચાત્યો પણ કબુલ કરે છે કે પાશ્ચાત્ય દેશોની ઉન્નતિ અને સભ્યતા ભારતવર્ષની પ્રાચીન ઉન્નતિ અને સભ્યતાને આભારી છે. એક સમય એવો પણ હતો કે ભારતવર્ષ વેપાર, ઉદ્યોગ, હુન્નર અથવા કોઈપણ વિષયમાં દુનિયાના સર્વ દેશથી શ્રેષ્ઠ હતું. સ્વતંત્ર અને સુખી ભારતવર્ષ પરતંત્ર, દુઃખી અને ગરીબ શાથી થયું ? ભારતવર્ષના રાજ્યકર્તા ક્ષત્રીય રાજાઓ રામચંદ્ર, યુધિષ્ઠિર અને જનક એવા પ્રાચીન રાજર્ષિના આદર્શ ભૂલી રાજધર્મથી બ્રષ્ટ થયા ત્યારથીજ જ્યાં ત્યાં ગરીબડી-અને ખિચારી કહેવાતી હિંદ દેવીની દુર્દશાની શરૂઆત થઈ !

પૃથુરાજ અને જયચંદ એક સ્ત્રીના સૌંદર્યથી મોહી પડી અંદર અંદર લહડયા અને મુસલમાનોને હિંદ પર ચઢી આવવા સુયોગ આપ્યો. ગુજરાતનો રાજા કરણધેસો રાજધર્મ ભૂલી પોતાના આશ્રિત માધવની સ્ત્રી પર મોહ પામ્યો અને તેને પરિણામે ગુજરાતનું રાજ્ય અલાઉદ્દીનના હાથમાં ગયું. રાજાઓનાં ચારિત્ર્ય સાથે પ્રજાનાં ચારિત્ર્ય જગડવા લાગ્યાં અને પ્રજા પણ “પ્રજાધર્મ” ભૂલવા લાગી.

ક્ષત્રી રાજાઓ લોભ અને મોહવશ થઈ પ્રજાપર ગુલમ કરવા લાગ્યા. એટલે પ્રજામાંથી રાજાને માટેની ભક્તિ અને સહભાવ નષ્ટ થયાં; લોભને લીધે રાજાઓ અંદર અંદર દહડવા લાગ્યા અને ચારિત્ર્યબ્રહ્મ હોવાથી પ્રજા પણ તેમને ધિક્કારવા લાગી. પરિણામ એ આવ્યું કે ભારતવર્ષ પરદેશીઓના હાથમાં ગયું. મુસલમાનોએ હિંદુસ્તાનમાં સત્તા મેળવવા પ્રયત્ન કર્યા અને ધીમે ધીમે એવો સમય આવ્યો કે મોગલો ભારતવર્ષમાં સાર્વભૌમ રાજા થયા.

છતાં પણ ભારતવર્ષમાં કાંઈક સત્ત્વ રહ્યું હતું. હિંદુસ્તાનનો પુનરુદ્ધાર કરવા મહારાજા શિવાજીનો જન્મ થયો. ન્હાનપણથીજ તેમણે મહાભારત અને રામાયણમાંથી પ્રાચીન રાજાઓનાં ચરિત્ર શ્રવણ કર્યાં. અત્યારના રાજાઓ અથવા પ્રજાને મહાભારત અને રામાયણમાંથી કાંઈ શીખવા જેવું નહિ મળતું હોય પણ મહારાજા શિવાજીને એમાંથી દિવ્ય જ્ઞાન મળ્યું. પ્રાચીન ભારતવર્ષના પ્રાચીન રાજાઓનાં આદર્શજીવન જોઈને તેમને ભારતવર્ષનો પુનરુદ્ધાર કરવા પ્રેરણા થઈ. શિવાજી મહારાજે કાર્યક્ષેત્રમાં ઝંપલાવ્યું. તેમની ઇચ્છા કાંઈક અંશે સફળ થઈ અને ફરીથી હિંદુ રાજ્યનો પાયો નખાયો.

શિવાજી મહારાજના અવસાન પછી તેમના વંશજો આર્યભૂમિના આદર્શ રાજાઓનાં જીવન વિસરી ગયા. પુનઃ તેઓ લોભ, મોહ અને મદિરાને વશ થઈ પડ્યા. શિવાજી મહારાજે સ્થાપેલા એક મરાઠા રાજ્યમાંથી ગાયકવાડ, હોલ્કર, પેશ્વા અને સિંધિયાનાં રાજ્ય થયાં. એક માતાનાં આ બાળકો બ્રાતૃભાવથી રહ્યાં હોત તો ભારતવર્ષ પર- તંત્ર ન થાત. પણ ઇશ્વરને કાંઈ ગુડુંજ ગમ્યું! હોલ્કર, સિંધિયા ઇત્યાદિ આપમતલખી, મિથ્યાભિમાની અને રાજધર્મથી બ્રહ્મ એકએકનંદી ઇર્ષ્યા કરવા લાગ્યા અને પરિણામ એ આવ્યું કે ભારતવર્ષ પુનઃ

પરદેશી પ્રજાના હાથમાં ગયું. અફસોસ ! ભારતવર્ષને પરતંત્ર, ગરીબ અને દુઃખી કરનાર તેના રાજા મહારાજાઓ અને પ્રજાજનોજ છે.

વીસમી સદીના દરેક ભારતવાસીમાં સ્વદેશનો પુનરુદ્ધાર કરવાની ઇચ્છા પ્રદીપ્ત થઈ છે. પણ હિંદુસ્તાનનો પુનરુદ્ધાર ક્યારે થશે ? જ્યારે હિંદુસ્તાનના રાજાઓ 'રાજધર્મ' અને પ્રજા 'પ્રજાધર્મ' યથાચર સમજી તદનુસાર વર્તશે ત્યારે. જ્યારે હિંદુસ્તાનના ક્ષત્રિય તેમજ મુસલમાન રાજાઓ પ્રજાનો વિશ્વાસ અને પ્રેમ મેળવી પ્રજાની મદદથી કાર્યક્ષેત્રમાં ઝુકાવશે ત્યારેજ હિંદુસ્તાનનો પુનરુદ્ધાર થશે ! ઉદાર અને ન્યાયપ્રિય બ્રિટિશ સરકાર દેશી રાજાઓના વહીવટમાં વચ્ચે પડતી નથી એટલે દેશી રાજાઓ ધારે તો હિંદના પુનરુદ્ધારના કાર્યમાં ઘણું કરી શકે એમ છે. રાજાઓ ભારત વર્ષના પ્રાચીન આર્ય રાજાઓની પેઠે નીતિવાન, ધર્મપરાયણ અને લોકહિતેચ્છુ થઈ પ્રજાને સમયાનુકુળ શિક્ષણ આપે તો તેમનું તેમજ પ્રજાનું ઉભયનું કલ્યાણ થાય ! કુટુંબનો એક માણસ સજ્જન હોય તો આખું કુટુંબ સુધરે છે તેમ દેશનો રાજા સાધુ, સજ્જન અને પ્રજાવત્સલ હોય તો તેથી આખો દેશ તેવોજ થાય છે. ભારતવર્ષના હિતચંતકો તેના પુનરુદ્ધારને માટે અનેક સાધનો યોજતા હશે પણ જ્યાં સુધી કોઈ સત્તાધારી વ્યક્તિ એ કામ નહિ ઉપાડે ત્યાં સુધી પુનરુદ્ધારનું કાર્ય મંદગતિથી ચાલશે.

વડોદરાના મહારાજાધિરાજ શ્રી સયાજીરાવ, માધસારના મહારાજા તથા બીજાં ઘણાં દેશી રાજાઓનાં રાજાઓ પોતાની જોખમદારી સમજ્યા છે અને પ્રજામાં નવીન ચેતન લાવવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. એ જોઈ દરેક ભારતવાસીને આનંદ થાય છે અને એવા દરેક રાજાઓ તરફ પ્રજા બુદ્ધિ થાય છે.

‘રાજર્ષિ ચંદ્રજિત’ના આઘ લેખક બર્દવાનના મહારાજાધિરાજ બિજયચંદ્ર કે. સી. આઈ. ઈ; આઈ. એમ. ઇત્યાદિ છે. બંગાળી પુસ્તકો વાંચતાં એ પુસ્તક મારા વાંચવામાં આવ્યું અને એક રાજાને હાથે લખાયલું હોવાથી એમાં કંઈક વધારે રસ પડ્યો. એક રાજાને હાથે લખાયેલા “રાજાને નીતિનું શિક્ષણ. આપનાર અને પ્રાચીન આર્ય રાજર્ષિનીપેઠે રાજાને વૃદ્ધાવસ્થામાં સંન્યસ્ત આપનાર” પુસ્તકનો લાભ ગુજરાતના રાજા, ઠાકોરો, તાલુકદારો અને પ્રજાને આપવા સેવકે તેનું ભાષાંતર કરી પ્રસિદ્ધ કર્યું છે; છતાં પણ એ પુસ્તક કોઈ વિદ્વાન કાંઈ રાજકર્તાને નિરૂપયોગી લાગે તો ક્ષમા માટે પ્રાર્થના છે.

આ પુસ્તકના આઘ લેખક બર્દવાનના મહારાજાધિરાજ મી૦ સિંહાની જગ્યાએ વાઘસરૌચની કાઉન્સિલમાં નીમાયા હતા ગાયત્રી, પંચદશી, માનસલીલા, કેટલાક પત્રો ઇત્યાદિ એમનાં લખેલાં પુસ્તકો ઉપરથી માલુમ પડે છે કે મહારાજા એક અત્યંત ધર્મિષ્ઠ, વિદ્વાન, ઉચ્ચવિચારના અને બહુ નીતિપરાયણ માણસ છે. “રાજર્ષિ ચંદ્રજિત” ગુજરાતની પ્રજા અથવા રાજકર્તાઓનો આદર પામશે તો ભવિષ્યમાં સેવક મહારાજાનાં ખીજાં પુસ્તકો સેવામાં રજુ કરશે.

ન્દાનકરું પુસ્તક અને પ્રસ્તાવના લાંબી; એ જોઈ કોઈ હાંસી કરે એવા બયથી ગુજરાતમાં બર્દવાનના મહારાજા જેવા વિદ્વાન, નીતિમાન અને ધર્મપરાયણ રાજાઓ થાઓ અને ભારતવર્ષના દરેક રાજાઓ પ્રાચીન રાજર્ષિના આદર્શ જીવનને સ્મરણમાં રાખી ભારતોદ્ધારના કાર્યમાં મદદરૂપ થાઓ એવી પ્રભુ પ્રાર્થના સાથે દ્રવ્યોમ્ તત્સત્-

“રાજર્ષિ ચંદ્રજિત્”

બર્દવાનના મહારાજાધિરાજ એનરેબલ સર
બિજયચન્દ્ર મહતાબ કે. સી. એસ. આઈ.
ઈ. આઈ અને એમ. પ્રણીત બંગાળી
નાટક ઉપરથી અનુવાદ કરનાર

મગનલાલ મુગટરામ ભટ્ટ

પોસ્ટ ઑફિસ
બીલીમોરા.

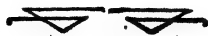
સુરત-ચૌટાના પુલપર આવેલા “સુરત સીટી” પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં
હાકોરદાસ માનસિંહે છાપ્યું.

પાત્રપરિચય.

- ચંદ્રજિત.....પુષ્પનગરના મહારાજાધિરાજ.
ધન્દ્રજિત.....ચંદ્રજિતનો પાટવી પુત્ર.
સુમતિ.....ધન્દ્રજિતની રાણી.
ભાનુજિત.....ધન્દ્રજિતનો બાળક પુત્ર.
સોળાનાથ.....ચંદ્રજિતનો મંત્રી.
કેશવ.....ઉપમંત્રી.
પદ્મા.....એક ગણિકા.
લવાની.....સિદ્ધેશ્વરીના મંદિરનો પૂજારી.
ખિલ્લગિરિ.....ચંદ્રજિતનો પટ્ટશિષ્ય
શુકલપાદ.....બીજો શિષ્ય.
ખિહારી.....ચંદ્રજિતનો વિશ્વાસુ નોકર.
બ્રાહ્મણ, દર્શકવૃંદ, દંડી, લિખારી વગેરે....

“રાજર્ષિ ચંદ્રનિત્”

પ્રથમ અંક.

દશ્ય ૧૬.

સ્થળ:—પુષ્પનગરની રાજ્યકચેરી.

ભોળાનાથ અને કેશવ.

ભોળાનાથ—હરિ! હરિ! હવે શો ઉપાય? મહારાજાધિરાજે તો દેવી શ્રી માનસલીલાના અવસાન પછી રાજ્યકાર્યમાં ધ્યાન આપવાનું તદ્દન ત્યજી દીધું! પાંચ વર્ષ સુધી તો તેમના ઉપદેશ અનુસાર રાજ્યકાર્ય ચલાવ્યું; પણ હવે તો રાજકુમાર રાજધર્મની સીમાનું ઉલ્લંઘન કરી તેમના અનુષ્ટવને અને ગૃપત્વને કલંક લગાડે છે! ભાઈ કેશવ! કુમારશ્રી બુદ્ધિવાન છે એ ખરું; પણ હમણાં હમણાં તેઓશ્રી એટલા બધા વિલાસી થઈ ગયા છે કે તેથી તેમનું તેમજ રાજ્યનું અકલ્યાણ થશે!

કેશવ—ભોળાનાથજી! આપણાં તો શું પણ આપણાં સ્ત્રી પુત્ર અને કુટુંબનાં શરીર આ રાજ્યના અન્નથીજ પોષાયાં છે. આપણા લોહીના પ્રત્યેક બિંદુમાં મહારાજાશ્રી ચંદ્રનિત્નુંજ

લૂણ છે. હાય ! આપણાથી આ રાજ્યનું અને કુમારશ્રીનું
 અનિષ્ઠ થાય તે કેમ જોવાય ? દેવતુલ્ય મહારાજા કુમારશ્રીનાં
 રાજ્યધર્મ અને માનવધર્મ વિરૂદ્ધ આચરણ તરફ ધ્યાન
 કેમ નહિ આપતા હોય ! નિશ્ચિન પન્નાને ત્યાં પડી
 રહેવું એ રાજકુમારને શોભે ? નગરના લુચ્ચા અને અની-
 તિવાન યુવકોના કુસંગમાં રાજકુમાર ગાવાખજવવામાં અને
 નાચતમાશામાં સમય વ્યતીત કરે તે મહારાજા અંદ્રજિતની
 પ્રજાને કેમ ગમશે ? પ્રધાનજી ! અનીતિવાન રાજા તરફ
 પ્રજાની ભક્તિ શી રીતે હોય ? અને જે પ્રજા પોતાના
 રાજાને સ્હાધ શક્તી નથી તે પ્રજા અને રાજાનું કલ્યાણ
 ક્યાંથી થાય ? રાજા એટલે પ્રજાનો પિતા; અને પિતા રૂપી
 રાજાનાં આચરણ નીતિ અને ધર્મવિરૂદ્ધ હોય તો પ્રજા
 પણ તેવીજ થશે અને ધીમે ધીમે ઉભય અધમ થઈ જશે.
 પ્રધાનજી ! રાજા અને પ્રજા ઉભયને પરસ્પર એવો
 સંબંધ છે કે રાજાના જીવનની અસર આખી પ્રજાના
 જીવનપર થાય છે. આપણા રાજકુમારશ્રી આવું અધમ
 જીવન ગાળશે તો પ્રજાની શી દશા થશે ? રાજાએ તો
 પોતાના જીવનવડે સમસ્ત પ્રજાને નીતિવાન અને ધર્મિષ્ઠ
 બનાવવી જોઈએ. પ્રધાનજી ! મનુષ્ય માત્ર પોતાના
 જીવનને માટે જોખમદાર છે જ્યારે રાજા તો આખી
 પ્રજાના જીવનને માટે જોખમદાર છે. પણ હાય ! કુમારશ્રી
 મોહવશ થઈ રાજ્યધર્મ વિસરી ગયા ! હરિ ! હરિ !
 મહારાજા અંદ્રજિત જીવતાં કુમારશ્રી આમ કરે છે તો

તેમના પંચત્વ પામ્યા પછી શું થશે ? પ્રધાનજી ભારત-
વર્ષના રાજકુમારો રાજમંધથી બ્રષ્ટ ન થયા હોત તો
ભારતવર્ષની પ્રજાની સ્થિતિ આવી દયાજનક હોત ?

ભોળા—ભાઈ ! તમે આમ ન બોલો. કુમારશ્રી તમે ધારો છો
એટલા દુષ્ટ અને વિકાસી નથી. ઇન્દ્રજિત ગમે તેવા
પણ મહારાજ અંદ્રજિતના કુમાર છે. તેઓશ્રી રાજ્ય-
વ્યવસ્થા કરવામાં બહુ કુશળ છે. દિવસમાં માત્ર અર્ધો
કલાક કામ કરે છે પણ તેમાં બધા કામનો નિકાલ કરી
નાખે છે. તેમની ચપળતા અને બુદ્ધિ જોઈ હું તો આશ્ચર્ય
પામું છું. ભાઈ કેશવ ! તમે ધીરજ રાખો. અંદ્રજિતના
કુમાર અંદ્રજિતના જીવેજી થશે અને પ્રજાને ડિન્નત અને
સુખી કરશે.

કેશવ—પ્રભુ કરે ને આપની માન્યતા સત્ય હરે ! પણ વાહ,
આપણને મહારાજે આજે શા માટે બોલાવ્યા હશે ?

ભોળા—તે તો પ્રભુ જાણે. પણ એટલું તો નક્કીજ કે આજે
કાંઈ ખાસ સૂચના કરવાની હશે. ભાઈ ! આપણા મહારાજ
વિષયલુબ્ધ રાજાઓની પેઠે લોકનિંદા કરવા અને બાળકોની
પેઠે રમતો રમી ક્ષુદ્ર આનંદ કરવા બોલાવે એવા નથી.
ભાઈ ! પુષ્પનગરની પ્રજાએ અને રાજ્યનોકરોએ પ્રભુનો
ઉપકાર માનવો જોઈએ કે તેમના મહારાજશ્રી અંદ્રજિતે
પશ્ચિમના માત્ર સદ્ગુણજ ગૃહણ કર્યા છે. પણ ભાઈ !
સમય બહોલ થઈ ગયો છે. ચાલો, મહારાજશ્રી અંદ્રજિતનાં
દર્શન કરી પવિત્ર થઈએ.

(બન્ને જાય છે.)

દશ્ય ૨ જી.

સ્થળ—રાજ્યમહેલમાં ચંદ્રજિતનું એકાંત ભુવન.

રાજપિં ચંદ્રજીત વિચારમાં લીન થઇ ગયા છે. થોડોક સમય વિચાર કરી ગાવા લાગ્યા.

ચંદ્રજીત—

જેમ રાખે તેમ રહેવું રે;

હવે હરિ જેમ રાખે તેમ રહેવું .....જેમ.

‘હું છું રાજા અને પ્રજા આ મહારી’; એવું શાને માની લેવું ?

સત્ય કહું તો રાજ્ય પ્રજાનું, મહારી શી રીતે કહેવુંરે...હવે.

સુત્રધાર પ્રભુ પુતળી જેવો હું; નાચું નચાવે હરિ જેવું.

હું પંખીમાં પ્રાણ પ્રભુ છે; એને ચરણે ચિત્ત દેવુંરે...હવે.

હું ચક્ષુ તો જ્યોતિ પ્રભુ છે, એને ચરણે ચિત્ત દેવુંરે.. હવે.

(બિહારી પ્રવેશ કરે છે.)

બિહારી . રાજપિં ચંદ્રજિતનો જય થાઓ. મહારાજ શ્રી! મંત્રીજી તથા ઉપમંત્રી આપનાં દર્શનાર્થે પધાર્યા છે.

ચંદ્ર—હીક: જન્ને રાજ્યભક્તોને આવવા દે.

બિહારી—જેવી મહારાજની આજ્ઞા.

(બિહારી પ્રણામ કરી જાય છે અને ભોજાનાથ અને કેશવ પ્રવેશ કરી મહારાજને પ્રણામ કરે છે.)

ચંદ્ર—“કેમ ભોજાનાથજી? રાજ્યકાર્ય તો હીક ચાલે છે ને ? મહારી પ્રજા તો સુખી છે ને ?

ભોળા—(નીચું જોઈ) હા મહારાજ. પણ.....

ચંદ્ર—પણ કહી અટક્યા કેમ? પણ પછી શું તે કહી દોને ?”

કેશવ—મહારાજાધિરાજ! ભોળાનાથજી એમ કહેતા હતા કે કુમારશ્રી કચેરીમાં આવી યથાર્થ રાજ્યકાર્ય કરે તો કેવું સાહે! જે કુમારશ્રીના ઉપર સમસ્ત પ્રજાનાં સુખદુઃખનો આધાર છે તે કુમાર દિવસમાં માત્ર અર્ધો કલાક રાજ્યકાર્ય કરે તે જોઈ કયો પ્રધાન રાજ. થાય? કુમારશ્રી અર્ધો કલાક કચેરીમાં આવી બાકીનો સમય ભોગવિલાસમાં ગાળે છે તેથી ભોળાનાથજીનું હૃદય બળી જાય છે.

ચંદ્ર—શું કુમાર રાજ્યકાર્યમાં ધ્યાન નથી આપતા? જે દેશના આદર્શ રાજ રામચંદ્રે રાજધર્મને માટે પતિધર્મની પણ દરકાર નહોતી કરી, શું તેજ દેશના રાજકુમારો ભોગવિલાસને ખાતર રાજધર્મ ચૂકી પોતાનું અને પ્રજાનું અનિષ્ટ કરે છે? પ્રધાનજી! ક્યાં અમારા રામચંદ્ર, જનક અને હરિશ્ચંદ્ર અને ક્યાં આ રાજકુમાર! પ્રધાનજી! રાજાઓ અનીતિવાન અને ભોગવિલાસી થશે તો દેશની અને પ્રજાની શી દશા થશે!

ભોળા—કુમારશ્રી જેટલું કામ કરે છે તેટલું બહુ સાહે કરે છે. પણ ધર્માવતાર! આપે કુમારશ્રીના ભોગવિલાસની વાત નથી સાંભળી? તેઓશ્રી દુર્લભ યૌવનનો દુરુપયોગ કરે છે તે આપ નથી જાણતા? હાય! કુમારશ્રી પક્ષાની મોહજાળમાં ફસાઈ પડ્યા છે અને મહારાણી સુમતિનું જીવન દુઃખમય થઈ ગયું છે. તેમની આંખમાંથી અશ્રુતો સ્રાવતાંજ નથી.

ચંદ્ર—અરે! આ હું શું સાંભળું? પ્રધાનજી તમે શું કહો છો?
 પત્તા! પ્રધાનજી! એ પત્તા કોણ છે? શું પુષ્પનગરની
 ભાવિ મહારાણી દુઃખી છે? પ્રધાનજી! ચોખ્ખું કહો કે
 સુમતિને શું દુઃખ છે! પ્રધાનજી! સત્ય કહો! શું મુરા
 અને ગણિકાએ રાજ્યમહેલમાં પ્રવેશ કર્યો છે?

લોખા—(સાશ્રુનયને) માંગલ્ય સ્વરૂપ! આપના શુદ્ધ કાંચન જેવા
 રાજ્યમહેલમાં પાપે પ્રવેશ કર્યો છે. પ્રભુ! આપે ધણી-
 વાર આ સેવકને કહ્યું છે કે “ આ રાજ્ય મહારા જયેષ્ઠ
 પુત્ર જેવું છે એટલું નહિ પણ હું તો ભગવાને નીમેલો
 પ્રજાનો સેવક છું. સેવક પોતાના શેઠની આજ્ઞાનું યથાર્થ
 પાલન ન કરે તો તે આપણા રાજ્યમાં ગુન્હેગાર ગણાય છે
 તેમ હું પ્રજાની સેવા કરવામાં પ્રમાદ કરું તો ભગવાનના
 રાજ્યમાં ગુન્હેગાર ગણાઉં. પ્રભુ આપ આવું કહેતા હતા
 છતાં હવે કેમ ઉદાસીન થઇ ગયા? શું રાજર્ષિ થયા પછી
 રાજ્યકાર્ય તરફ બેદરકાર રહેવું એ યોગ્ય છે? એક સ્ત્રીના
 વિયોગને લીધે કિન્મત્ત જેવા થઇ એકાંત સેવવું એ આપના
 જેવા ધર્મપરાયણ હૃતપતિને શોભે? રાજકુમારને કુછંદ,
 કુસંગ અને દુરાચરણથી મુક્ત કરવા એ આપનું કર્તવ્ય નથી?

ચંદ્ર—(હસીને) લોખાનાથ! મહારા રાજ્યમાં તમારા જેવા
 રાજ્યના હિતસ્વી અને શુભચિંતક પ્રધાન છે તેથી મહેલ
 બહુ આનંદ થાય છે. મહારા મંત્રીઓ રાજાની ખુશામત
 કરનારા અને પોતાના સ્વાર્થને માટે રાજાનાં દુરાચરણ
 તરફ દુર્લક્ષ કરી ‘હાજી હા’ કરનારા નથી એવું જોઇ મહારાં

હૃદય આનંદથી ઉભરાય જાય છે. ભોજાનાથ ! તહમારા જેવા શુભેચ્છક અને વિશ્વાસુ મંત્રી રાજ્યમાં છે ત્યાંમુધી મહારે તેમજ રાજકુમારને શી રીકર ? બાઈ ! તહમે એમ માનેા છો કે હું એક સ્ત્રીના વિયોગથી તેના સ્મરણમાંજ કાલ જીવન વ્યતીત કરું છું ? પણ તહમારું માનવું ખોટું છે. મહારું હૃદય માત્ર હું અને મહારો પરમાત્મા એજ જાણીએ છીએ. હું જેનું સ્મરણ કરવાથી ઉન્નત જેવો થઈ ગયો છું તેના સ્મરણથી હૃદયમાં જે દિવ્ય આનંદનો અનુભવ થાય છે તે તહમારા જેવા સંસારાસક્ત જીવ નહિ સમજી શકે. પણ ભોજાનાથ ! જેમ થાય તેમ થવા દો. રાજકુમારની ચિંતા ન કરશો. રાજકુમાર જે કરે છે તે હીકજ કરે છે. પૂર્વજન્મનાં શુભાશુભ કર્મના સંસ્કાર પિતાના તિરસ્કારથી નષ્ટ થઈ શકે ? ભોજાનાથ ? મનુષ્યને જન્મજન્મમાંતરના કુસંસ્કારથી મુક્ત કરવા પ્રભુ સિવાય કોઈ સમર્થ નથી. પ્રધાનજી ! હું સર્વ સમજું છું. જે થયું છે, થાય છે અને થવાનું છે તે સર્વ હું જાણું છું માટે ધૈર્ય રાખી નિશ્ચિંત થાઓ. દયામય પરમાત્મા સર્વ સાંજેજ કરે છે. હવે તમને જે કામ માટે બોલાવ્યા છે તે સાંભળો. હવે મહારે જવાનો વખત થઈ ગયો છે. માત્ર થોડોજ સમય બાકી છે. માટે એટલા સમયમાં ભગવાનને નામે કેવીના મંદિરમાં થતાં પાપ અને પ્રાણીવધ આપણા રાજ્યમાંથી નિર્મૂળ કરવાં જોઈએ. કાલે સવારે હું ગૌરીનગર જઈશ; અને કેશવ ! તમે ત્યાંના શિદ્ધેશ્વરી મંદિરના ભો-

માદિ સંબંધી જે કાગળો હોય તે લઈ આજે જ ગૌરીનગર
જાઓ. પ્રધાનજી ! સ્વાર્થલુપ્ત તામસિક વૃત્તિના બ્રાહ્મણો
અને ભક્તો પેમસ્વરૂપ માતાના મંદિરમાં બોહીની નદીઓ
વહેરાવે છે તે અટકાવી પ્રજાને સત્યને માર્ગે દોરવી એ
પણ રાજાનો ધર્મ છે.

(લોળાનાથ અને કેશવના ખભે હાથ મૂકી.)

મહારા વિશ્વાસુ રાજ્યભક્તો ! તમે તો મહારા રાજ્યના સ્તંભરૂપ
છો. તમે આમ અધીરા થઈ અકળાઈ જશો તે કેમ ચાલશે ?
પ્રધાનજી ! તમે ખાત્રી રાખજો કે જ્યાં સુધી રાજ્યની લગામ
ઈન્દ્રજિતને સોંપી તેને રાજ્યાભિષેક નથી કર્યો ત્યાં સુધી મહારાં શરીર
રાજ્ય સેવાને માટે અહોરાત્ર તૈયાર છે. જગતનાં દુઃખી મનુષ્યોને
માટે સ્ત્રીઓની માફક આંસુ સારીશ; ભક્તોની સાથે પ્રભુના ગુણ
ગાઇશ પણ જ્યાં સુધી ઈન્દ્રજિત પ્રજાપાલન કરતાં નહિ શીખે ત્યાં
સુધી મહારા રાજ્યની સંભાળ તો રાખીશજ. રાજકુમાર કુસંગને
લીધેજ દુરાચરણ શીખ્યા છે. અને તેમના મનુષ્યત્વનો નાશ હજી નથી
થયો. તેમનું ચારિત્ર્ય અવસ્ય સુધરશે. ગૌરીનગરથી આવ્યા પછી હું
રાજકુમારને સુધારવાનો ઉપાય શોધી કહાડીશ. હવે તમે જાઓ; પણ
એક વાત સાંભળો. હવે પછી મહારી પાસે સ્ત્રી વિયોગ, સ્ત્રી સ્મૃતિ
અને સ્ત્રી પૂજની વાત ન કરશો. મહારો માનસલીલાના પ્રતિનો પ્રેમ
તમારા જેવા સંસારાસક્ત જીવો કરતાં કાંઈ જુદોજ છે. સંસારી
જીવોનો પત્ની તરફનો પ્રેમ કામ અને મોહયુક્ત હોય છે જ્યારે
મહારો પ્રેમ શુદ્ધ અને સાત્ત્વિક હતો અને છે. બાઈ ! તમે મહારી
શારીરિક લેખન માનસિક અવસ્થા જોઈ જરા પણ ચિંતા ન કરશો.

તમે એમ ધારતા હશે કે ચંદ્રનિત્ એકાંતમાં રહી માનસલીલાના નામની માળા જપે છે પણ તમારું ધારેલું તદ્દન અસત્ય છે. ચંદ્રનિત્ હવે ક્ષણભંગુર વાસનાને અંતરમાંથી નિર્મૂળ કરી, જ્ઞાનાગ્નિથી શુભાશુભ કર્મને ભસ્મસાત્ કરી અવ્યય અને અનંત બ્રહ્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટેજ આ નવીન સાધના કરે છે. પ્રધાનજી ! તમારે મન માનસલીલા મૃત્યુ પામી છે પણ હું તો તેને હજી પણ જીવિત માનું છું. મ્હારો પ્રેમ માનસલીલાના પંચભૂતના પૂતળા સાથે ન હતો પણ તેના પૂતળામાં વિરાજતા બ્રહ્મસ્વરૂપ આત્મા સાથે હતો. અને તેથી અત્યારે પણ માનસલીલા મ્હારી પાસેજ છે. ભોળાનાથ ! તમે નક્કી જાણો કે મહેશ્વરને માયા સાથે અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને ગોપીઓ સાથે જેવો પ્રેમ હતો તેવોજ પ્રેમ ચંદ્રનિત્ને એની માનસલીલાપર હતો. ચંદ્રનિત્નો માનસલીલાના દેહપરનો પ્રેમ નિર્મૂળ થયો છે પણ હજી માનસલીલા સાથે અદ્વૈત નથી સધાયું. પ્રધાનજી ! જે દિવસે ચંદ્રનિત્ હિમાલયની કૈલાસ ટેકરીપર આવેલા માનસસરોવરના તટ પર પોતાનો નવો આશ્રમ સ્થાપન કરશે, જે દિવસે તેના અંતરમાં રહેલી તામસિક વૃત્તિઓ નાશ પામશે, જે દિવસે આતરૂંજગતમાં આત્મભાનુનો ઉદય થવાથી ચંદ્રજીતને આનંદ સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થશે તે દિવસે મ્હારી સાધના પૂર્ણ થશે. તે દિવસે તમે અથવા જે પાસે હશે તે સમજશે કે ચંદ્રજીતની સાધના રાજધર્મ વિરૂદ્ધ ન હતી. ભાઈ ! હવે તમે જાઓ.

[ઉભય મંત્રી ચંદ્રનિત્નાં વચન સાંભળી આશ્ચર્ય

પામે છે અને જાય છે.]

ચંદ્ર—(સ્વાગત) આજે માનસલીલાનું સ્મરણ કરાવવા આ શીદ આવ્યા હશે ! હવે ચંદ્રજિત અને માનસલીલા એક-રૂપ છે ! હવે હૃદયાકાશમાં શબ્દ અને જ્યોતિનો બિન્ન વિકાસ નથી ! હવે સર્વ જ્યોતિર્મય છે. હરિ ! હરિ ! એ ખિચારા મોહલુપ્થ જીવ નિષ્કામ ભક્તિ અને નિષ્કામ કર્મનું રહસ્ય શું જાણે ?

(ક્ષણવાર ધ્યાનમગ્ન થઈ ગાય છે.)

સતત સ્મરણ કરું; સત્ય ઝંકારી;
જગત અનિત્યગણું; સત્યનો બિખારી. સતત૦
મન કહે છોડી દેવું; કર્તાવ્યનું એમ કેવું;
“કર્મ બ્રહ્મ, કર્મ એજ, કર્મ ક્ષયકારી”. સતત૦

[પડે પડે છે.]

દ્વિતીય અંક

દશ્ય ૧૬.

સ્થળ:—ગૌરીનગર-સિદ્ધેશ્વરીનું મંદિર.

(મંદિરના આંગણમાં ઘેટાં બકરાનાં હાડકાં અને મુંડાદિ અવયવો પડ્યાં છે, એક બકરું યુપ કાષ્ટ સાથે બાંધ્યું છે, પૂજારી ભવાની, સંહારક અને દર્શનાર્થે આવનાર માણસો ત્યાં ઉભા રહ્યાં છે.)

એક દર્શક—પૂજારી મહાશય! દરબાર તરફનો ભોગ ધરાવ્યા વિના દેવીને બીજા ભોગ કેમ ધરાવ્યા? માળને સર્વથી પ્રથમ દરબારી ભોગ ધરાવાય છે તે તમે નથી જાણતા? રાજસેવકો આ વાત જાણશે તો તમારી શી દશા થશે?

ભવાની—ભાઈ, તું શા માટે ગભરાય છે? આ મંદિર કંઈ દરબારનું નથી! મંદિર તો મહારી પોતાની મિલકત છે. માળની સેવા પૂજાને માટે વર્પાસન મળે છે. કાંઈ માસિક વેતન નથી મળતું. વળી પૂજા મહારાજના નામનો સંકલ્પ કરી આરંભી છે. રાજાને હજી વધુ શું જોઈએ? દરબારનો ભોગ પહેલો થાય કે છેલ્લો થાય તેમાં રાજાનું શું જતું રહેશે? રાજા કાંઈ માફ માથું તો નહિ કાપે ને?

(ભવાનીના હાવભાવ અને ચાળા જોઈ લોક હસવા લાગ્યા.)

એક દર્શક—(ક્રોધથી) પિયાર છે તમારા જેવા બ્રાહ્મણને! આટલી બધી ઉદ્ધતાઈ! અરે તમે જેનું ખાઓ છો તેનીજ નિંદા કરતાં તમારી જીભ કેમ નથી કપાતી? પૂજારી મહાશય! તમે જાણતા નથી કે મહારાજાધિરાજ અંદ્રજિત આજે આ નગરમાંજ છે તેઓથી મંદિરે મંદિરે શ્રેષ્ઠ. તેમને કાને તમારી વાત જશે તો તમને અને સાથે સાથે સર્વ નગર-વાસીની રાજ્યભક્તિને કલંક લાગશે!

(અંદ્રજિતનું ગુપચુપ આગમન, અને આંગણમાં એક બાળુએ ઉભા રહેવું.)

લવાની—(દર્શકને) મહાશય! ગુસ્સે ન થાઓ. અરે! પેલો દરબારનો ભોગ લાવો.

સંહારક—(આગળ આવી) દરબારનો ભોગ આ રહ્યો! બકરો કેવો દુર્બળ છે!

લવાની—હવે વાર શા માટે કરવી? મા! મા! જગદંબા? જગદીશ્વરી! આ દરબારના ભોગનો સ્વીકાર કરો. મા! મહારાજાના અન્નથી આ દેહ પોષાયો છે તોપણ કહેવું પડે છે કે મહારાજા અંદ્રજિત બ્રહ્મવાદી થઈ સર્વ નાશ કરવા બેઠા છે.

(લવાની ઘુંટણીએ પડે છે સંહારક ખડ્ગ ઉગામે છે; એટલે અંદ્રજિત પાછળથી હાથ ઝાલે છે.)

અંદ્ર—(ગંભીર સ્વરે) દુષ્ટો! મનુષ્યરૂપમાં વિચરતાં રાક્ષસો! યુષ્કાષ્ઠથી બકરને છોડી દો!

(ચંદ્રજિતની મંદિર અર્પિત એક ફરજિયાત વિખરાવા લાભ્યું; ભવાની એક અને ભયથી એકી ટસે ચંદ્રજિતની સામું જોવા લાગ્યો.)

ચંદ્ર—કેશવ! કેશવ! (કેશવ ઉતાવળો ઉતાવળો પ્રવેશ કરે છે)

ચંદ્ર—કેશવ! તમે આ મંદિર સંબંધી કાગળીઆં તપાસ્યાં?

કેશવ—હા મહારાજ! કાગળીઆં જેતાં માલુમ પડે છે કે આ મંદિરને વર્ષાસિન અપાય છે. અને મહારાજના હિતાર્થે દરવર્ષે અલિદાન માટે એક બકરો અપાય છે.

ચંદ્ર—હાય! મારા હિતને માટે અજ્ઞાન, અવાદ અને નિર્દોષ પ્રાણીનું અલિદાન! શું ચંદ્રજિત હજી પણ ધર્મને નામે થતાં પાપ ચાલવા દેશે? કેશવ! માતાને જીવતા પ્રાણીનું અલિદાન આપવું એ ધર્મ નથી પણ અધર્મ છે. આ મંદિર મહારા રાજ્યમાં છે અને તેથી આ મંદિરમાં થતાં પાપનાં પરિણામ રાજ્યને અને પ્રજાને ભોગવવાં પડશે; એટલે જેઓ તામસિક પ્રકૃતિના ઉપાસક હોય પ્રેમમયીના મંદિરમાં લોહીની નીકો વહેવરાવે છે. જે પાપાત્માઓ મંદિરના જગજ્જનનીત્વને દૂષિત કરી તેમને તેમનાં બાળકોનો ભોગ આપે છે, જેઓ પોતાની મલિન વાસના પરિવૃત્ત કરવા ધર્મને ઓથે રહી આવાં પાપ કરે છે અને જેઓ પોતાની તામસિક પ્રકૃતિનું આરોપણ સચ્ચિદાનન્દમયી માતામાં કરે છે તેવા દુષ્ટ અને અજ્ઞાન માણસોના વિચાર પ્રમાણે આ મંદિરમાં નહિ જાય. કેશવ! ગૌતમ બુદ્ધની વાણી અને શંકરાચાર્યની વેદાંત શિક્ષાથી પણ ભારત વર્ષમાં ચાલતી

શક્તિપૂજા નિર્મૂળ ન થઈ! અને તેથીજ જ્ઞાનગર્ભિતઃ
 ભારતમાતાનાં સંતાનો દિનપરદિન અધિકાર રૂપમાં હૃદયતાં
 જાય છે અને પુણ્યનો માર્ગ સજી પાપ માર્ગે જાય છે.
 કેશવ! ભારતવાસીઓ અજ્ઞાનાંધકારમાં પડી કનૈયાની મધુર
 મુરલીનું ગાન ભૂલી ગયા, પ્રેમીઓ ગોપીનો પ્રેમ, બ્રાહ્મણો
 હિમાલયનાં શિખરપર ગવાયેલાં વેદનાં ગાન અને વેદાંતીઓ
 પવિત્ર ઓંકાર-ધ્વનિ ભૂલી ગયા, અને તેને બદલે ધર્મને
 નામે આ પાપ થવાં લાગ્યાં! હવે ચંદ્રજિત આવા પાપને
 ઉત્તેજન આપે એવું નહિ બને! ચંદ્રજિત એક રાજા છે
 અને એનો રાજધર્મ એવું કહે છે કે પ્રાણીમાત્ર તરફ દયા.
 રાખી અન્યને સુખ આપવું. કેશવ! રાજાઓએ તો પ્રજાના
 હિતને માટે અને પ્રાણી વર્ગના સુખને માટે પોતાના સ્વા-
 ર્થનો અને સમય આવે તો પોતાના દેહનો પણ ભોગ આપવો.
 જોઈએ તો શું હું મહારા રાજ્યમાં ધર્મને નામે મહારા
 એકના હિતને માટે (જો કે એમાં મહારા હિત નથી) હજારો
 નિર્દોષ પ્રાણીઓનો વધ થવા દઈશ? કેશવ! આજે
 ને આજે પુષ્પનગરના રાજ્યનાં સર્વ મંદિરોના પૂજારીને
 લખી દો કે આજ પછી મંદિરમાં કોઈપણ પ્રાણીનું બલિદાન
 અપાશે તો પૂજારીને દેહાંત દંડની શિક્ષા થશે. કેશવ!
 મારું કલ્યાણ એક બકરા અથવા કોઈપણ પ્રાણીના બલિદા-
 નથી નહિ થાય; પણ મહામાયાની સાત્વિક ભક્તિ કરી
 તેમના બાળકોને સુખ આપીશ તોજ મહારા કલ્યાણ થશે.
 મહારા મનરૂપી અજ્ઞાનું દેવીને બલિદાન આપીશ તોજ

જગદીશ્વરી પ્રસન્ન થશે. હું આજથીજ પ્રાણીવધ કરવાની
બાંધી કરું છું. કેશવ ! હમણાને હમણા દેવીને માટે ફળદ્ર-
ળાદિ પ્રસાદની વ્યવસ્થા કરો.

કેશવ—જેવી મહારાજની આજ્ઞા. (કેશવ ઝડપથી ચાલ્યો જાય છે)

ચંદ્ર—(ભવાની તરફ જોઈ) ભવાની, તું જે તંત્રનો ગૂઢાર્થ
સમજતો હોત, દેહપરની આસક્તિ છોડી લોહી અને
પાણી, કાંચન અને લોષ્ટ, માંસ અને મૃત્તિકા સમાન
સમજતો હોત તો બકરું થું પણ મનુષ્યનું બલિદાન
આપતાં પણ હું તને ન અટકાવત, અને બાઈ તું એવું
કરત પણ નહિ. તમે દેવીભક્તો માયામમતા છોડવાને
બકરા ઘેટાં જેવાં નિર્દોષ પ્રાણીનો ભોગ આપો છો તેના
કરતાં તમારાં સ્ત્રી પુત્ર અને સગાંબહાણાંનો ભોગ આપતા
હોત તો તેથી તમને શયદો થાત. પણ દુષ્ટો ! તમે તમારા
પૂર્વપુરુષોએ લખેલાં શાસ્ત્રોનો ગૂઢાર્થ સમજતા નથી અને
ધર્મ કરવા જતાં અધર્મ કરો છો. તમે તો માત્ર સ્વાર્થને
માટેજ બિચારાં નિર્દોષ પ્રાણીનો વધ કરો છો. ચિત્કાર છે
તમને અને તમારા બ્રાહ્મણત્વને ! તમે બ્રાહ્મણ નામને
કલંક લગાડો છો. નિર્દોષ પ્રાણીને બદલે તમારા જેવા
નિર્દય અને ખૂની માણસોને આ યુપકાષ્ટ સાથે બાંધી
બલિદાન આપું તો તેથી જગદંબા વધારે પ્રસન્ન થશે.
ચિત્કાર છે તમારાં હૃદયને કે જેમાં દયા નથી ! પ્રાણી
માત્રને વધાવાને બદલે તેનો સંહાર કરો છો એ તમારું

બ્રાહ્મણુત્વ કે! તમારા જેવા બ્રાહ્મણો ભારતવર્ષમાં ન
હોત તો ભારતવાસીઓ બહુ સુખી અને ધર્મિષ્ઠ હોત!

(ચંદ્રજીત યુપકાષ્ઠથી બકરૂં છોડી ખભે મૂકી સજલ નેત્રે
માતાનું સ્તવન કરે છે. સાથે લોકો પણ ગાવા લાગે છે.)

નમસ્તે શરણ્યે શિવે સાનુરૂપે
નમસ્તે જગદ્વ્યાપિકે વિશ્વરૂપે ।
નમસ્તે જગદ્વન્ધ્ય પાદારવિંદે
નમસ્તે જગત્તારિણિ ત્રાહિ દુર્ગે ॥
નમસ્તે જગત્ચિન્ત્યમાનસ્વરૂપે
નમસ્તે મહાયોગિણિ જ્ઞાનરૂપે ।
નમસ્તે સદાનન્દ નન્દસ્વરૂપે
નમસ્તે જગત્તારિણિ ત્રાહિ દુર્ગે ॥
અનાથસ્ય દીનસ્ય તૃણાતુરસ્ય
ભયાર્તસ્ય ભીતસ્ય વદ્ધસ્ય જન્તોઃ ।
ત્વમેકા ગતિર્દેવિ નિસ્તારદાત્રિ,
નમસ્તે જગત્તારિણિ ત્રાહિ દુર્ગે.

(સ્તવન પૂરું થતાં મહારાજ ચંદ્રજીત ધ્યાનમગ્ન સ્થિતિમાં બોલવા લાગ્યા)

ચંદ્ર—મા ! દયામયી છો. તમારાં મંદિરમાં તમારા નામે તમારાં
બાળકોનો વધ થાય એ મહારાથી કેમ જોવાય? મા ! જો
તમે ભોગથી પ્રસન્ન થતાં હો તો બકરાને બદલે મારો
ભોગ લો ! મા ! પણ તમે કલ્યાણ સ્વરૂપ છો. તમે તો
બાળકોનું કલ્યાણ જ ઇચ્છો છો. તામસિક વૃત્તિના દેવીમકતો

તહારે નામે પાપજ કરે છે. આ ! સાત્વિક ભક્તિ અને સાત્વિક પ્રેમ વિના તમે પ્રસન્ન થતાંજ નથી. આ ! ચંદ્રનિત્ તો આ સાત્વિક ભક્તિજ માગે છે. આ !

(એવામાં કેશવ બ્રાહ્મણ સાથે પ્રસાદ લઈ આવી પહોંચે છે.)

કેશવ—મહારાજનો જય થાઓ ! ૧૧ પ્રસાદ તૈયાર છે.

ચંદ્ર—જય જગદંબાનો થાઓ; ચંદ્રજીતનો નહિ. (ભગવતીની તરફ જોઈ) ભવાની ! જગજ્જનનીને ભોગ ધરાવો.

(ભવાનીએ ધૂળતાં ધૂળતાં ભોગ ધરાવ્યો. લોકો “મહામાયાનો જય” “રાજર્ષિ ચંદ્રનિત્નો જય” એવા આનંદધ્વનિ કરવા લાગ્યા. ચંદ્રનિત્ ધ્યાન ધરી કહેવા લાગ્યા)

ચંદ્ર—આ ! મહામાયા ! આજીવન હું તો તારાથી પહીનેજ રહું છું. આ ! કૃપા કરો કે હું તમારી તામસિક માયામાં લુપ્ત ન થાઉં. પણ ‘આ ! આ !’ પુકાર કરી સાત્વિક પ્રેમમાં મસ્ત થાઉં. આ ! પિતા અને માતા એકરૂપ છે તેમ પરમાત્મા અને તેની શક્તિ એકજ છે. આ ! માતાની કૃપા વિના પિતાની કૃપા અલભ્ય છે માટે આ ! હું તો તમારું મધુર નામ લઈ તમારી કૃપા પ્રાપ્ત કરી મહારા હૃદયનાથ ચિદાનંદ પરમાત્માનાં દર્શન કરીશ.

બેલતાં બેલતાં મહારાજ ચંદ્રનિત્ ધ્યાનમગ્ન થઈ ગયા.

આંખમાંથી પ્રેમાશ્રુધારા વહેવા લાગી. થોડીવાર પછી રામપ્રસાદનું એક ભજન ગાવા લાગ્યા.)

ચંદ્ર—

મન ચાલેરે, ભવ સંસારની વાટે, જશું મુક્તિ ધામને ઘાટે;
ચાલો લઈએ આ કલ્પતરૂ ફળ મીઠાં, પુરુષારથ ચાર અમૂલા-ટેક.

પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ એ નારીરે, નિવૃત્તિનો સાથ સ્વીકારીરે,
 પુત્ર વિવેક સાથે લેજ્જેરે, જ્ઞાન ગભીરીરે વાતડી કે'શે વાટે.-જનશું.
 મન મહારારે શુચિ અશુચિની સાથે, જ્યારે રે'શે એકજ ભાવે:
 જ્યારે થાશેરે એ પર સરખી પ્રીતિ, ત્યારે થાશે માની ઝાંખી.
 અહંકાર અવિદ્યા તારારે, માતતાતનાં મ્હોં નવ જોવારે,
 જે મોહ એ'ચે તને વમજેરે, ચૂડ બરજેરે જ્ઞાનતરને બાથે.-જનશું.
 એ બકારારે ધર્મ અધર્મને માનો, તેને એ'ચી ખીલે બાંધા,
 નવ ગાંઠેરે જે બળ ખૂય બતાવે, શિર કાપો જ્ઞાન કટારે.
 પ્રવૃત્તિ પ્રિયાના પુત્રારે, તેને દૂર થકી સમજાવોરે;
 ના માને બોધ તમારોરે, જ્ઞાન અસિએરે નાંખો હણી સઉ સાથે.-જનશું.

(' જ્ઞાન અસિએરે નાંખો હણી સઉ સાથે ' એ પંક્તિ વારંવાર બોલતા
 મહારાજ અંદ્રજીત બકરાને ખાંધપર લઈ ચાલ્યા જાય છે.)

દશ્ય ૨ જી.

સ્થળ-ગૌરીનગરનો રાજમાર્ગ.

(કેટલાક બિખારી ગાતા ગાતા ચાલ્યા જાય છે.)

જગતનાથ ! હૃદયનાથ ! જય જય જય ત્હારો;
 અંદ્રજીત રાજરૂપી ! જય જય જય ત્હારો.-જગનાથ !
 પાપમુક્ત પૃથ્વી કરી; શુદ્ધ ભક્તિ શ્રેષ્ઠ ઠરી;
 દયામયી ! મહદ્ શક્તિ ! જય જય જય ત્હારો.-જગનાથ !

(ગાતા ગાતા સર્વ ચાલ્યા જાય છે.)

દશ્ય ૩ જી.

ગૌરીનગર-ગંગાતટ.

(એક સંન્યાસી પ્રેમોદ્ધાસથી ગાય છે.)

ગંગા કહો, સિંધુ કહો, પણ જળરૂપે બે એક છે;
 મુરા કહો, મુધા કહો, જલતત્ત્વ બેમાં એક છે.—ગંગા
 અજ્ઞાની જીવ માયાવડે જીએ જગમાં ભિન્નતા,
 જ્ઞાની સજી માયા જીએ ત્યાં એકને બસ એક છે.—ગંગા

(ચંદ્રજિત પ્રવેશ કરે છે.)

ચંદ્ર—મહારાજ ! દાસાનુદાસ પ્રણામ કરે છે.

સંન્યાસી—કોણ ? મહારાજ ચંદ્રજિત ! કાલે સિદ્ધેશ્વરીના મંદિરમાં
 ઠીક પરાક્રમ કર્યું. હરિઃૐ ! હરિઃૐ !

ચંદ્ર—મહારાજ ! પરાક્રમ શેનું ? પરાક્રમ કરવાનું એવકમાં શું
 સામર્થ્ય છે ? પરાક્રમ કોણે કર્યું ? શા માટે કર્યું ? શું
 કર્યું ? પરાક્રમ એ તો માત્ર પરમાત્માજ જાણે છે. મહારાજ !
 હું તો પૂતળું અને સૂત્રધાર તો સચ્ચિદાનંદ પરમાત્માજ છે.

સંન્યાસી—ચંદ્રજિત ! ગંગાતટપર સ્મશાનવાસી થઇને અને કૌપીન
 ધારણ કરી ભિક્ષા માગીને જે તિતિક્ષા અને જ્ઞાન હું
 નથી મેળવી શક્યો તે અલભ્ય તિતિક્ષા અને આત્મજ્ઞાન
 તમારા જેવા ચક્રવર્તી અને વિદ્યાસમાં રહેનારા નૃપતિ
 કેવી રીતે શીખ્યા હશે ? ધન્ય રાજર્ષિ ચંદ્રજિત ! તમને

ધન્ય છે ! ધન્ય છે તમારાં જન્મજન્મમાંતરનાં સત્કર્મ, સાધન
અને પ્રેમભક્તિને ! મહારાજ ! અંદરનો રંગ પલટાઈ ગયો
છે પણ ખ્હારનો પલટાવાની કેટલી વાર છે ? ખ્હારનો
રંગ પલટયા વિના લોકશિક્ષા અને લોકકલ્યાણુ યથાર્થ
નહિ થાય. રાજકુમાર ભોગવિલાસમાં પડ્યા છે તેમાં
તમારે શું ? એ તો કાળ જતાં ઠોકણે આવી જશે. વત્સ !
હવે હું તો જાઉં છું. હવે બ્રહ્મગાન ઉત્પાદક હિમાલયમાં
દર્શન થશે.

(સંન્યાસી જાય છે.)

ચંદ્ર—(સ્વગત) ધામે ધામે બધું થશે. ફળ સંપૂર્ણ પરિપક્વ
થશે ત્યારે આપોઆપ રંગ બદલશે ! હે ભગવાન ! હે
ગાનસ્વરૂપ ! મ્હારું હૃદય ‘અહં’ સન્નિવદાનંદ સ્વરૂપમાં
લીન થાય એવું સદ્ભાગ્ય ક્યારે પ્રાપ્ત થશે ? હે પ્રભુ !
આપનાં જયગાન કરતાં, આપના ગુણગુણવાદ ગાતાં નિજત્વ
બૂલી બ્રહ્મત્વ ક્યારે પામીશ ?

(બોલતાં બોલતાં બંધ થઈ જાય છે. થોડીક ક્ષણ પછી નેત્ર
બંધ રાખી ગાય છે.)

ચંદ્ર—

ન ધનં ન જનં ન સુન્દરી
કવિતાં વા જગદીશ કામયે ।
મમ જન્મનિ જન્મનીશ્વરે
ભવતાદ્ભક્તિરહૈતુકી ત્વયિ ॥

પ્રભુ ! હે દયામય ! હે માયેશ્વર ! માયાથી બાહુ ઠમાયો. હવે
કર્મદાર સંકેલી લો. (આંખમાં આંસુ સાથે) મા ! સચ્ચિદાનંદમયી !
ચિદાનંદરૂપનાં દર્શન આપી દાસને કૃતાર્થ કરે. ૐ તત્સત્ ! ૐ તત્સત્ !
(હરિઃૐ, હરિઃૐ બોલતા બોલતા મહારાજ આલ્યા નય છે.)

તૃતીય અંક

દશ્ય ૧ લું.

સ્થળ—પુષ્પનગરનો રાજમહેલ.

(ઈન્દ્રજિતલું વિલાસગૃહ-ઈન્દ્રજિત વિચાર કરે છે.)

ઈન્દ્ર—(સ્વમત) અરે ! આજ હજી પત્તા કેમ ન આવી ?
ગૌરીનગરથી આવ્યા પછી મહારાજ મ્હારી હિલચાલની
બાંકીક તપાસ રાખે છે પણ તેમાં શું થઈ ગયું ? મહારાજ
એમની પેઠે મ્હને પણ ઉદાસીન અને એકાંત જીવન
ગાળવા કહે એ કેમ બને ? રાજકાર્યથી પરવારી પત્તા
સાથે પ્રેમવિલાસમાં અને મિત્રો સાથે ગાવા બજાવવામાં
આનંદથી થોડો સમય ગાળું તેમાં કેને નુકસાન છે ? અને
એમાં વળી નુકસાન શું છે ? (થોડો સમય વિચાર
કરી) હા ! નુકસાન તો મનેજ છે ? ખરેખર ! આવું
કરવામાં નુકસાન હશે ? આવું ન કરું તો જીવન આનંદ-

શૂન્ય અને ઉદાસીન નહિ થાય ? પણ હા ! પિતા પણ એક વખત મહારા જેવા યુવાનજ હશે. વળી એમને તો રાજ્યાસન પણ અલ્પ વયે મળ્યું હતું. પણ આવા અતુલ ઐશ્વર્યમાં રહેવા છતાં પણ પિતાશ્રીએ ભોગવિલાસ અને કુછંદમાં જીવન ગાળ્યું હોય એવું કદી નથી સાંભળ્યું ! શું પિતાશ્રી યુવાવસ્થામાં ઇન્દ્રિયદમન કરી નીતિથી રહેતા હતા તેથીજ આટલી ઉમ્મરે સશક્ત છે ? શું તેથીજ તેઓશ્રી નિર્લિપ્ત રહી રાજકાર્ય કરી શકતા હશે ? શું તેથીજ રાજ્યમાં સર્વત્ર પ્રભુતુલ્ય પૂજતા હશે ? હાય ? ઇન્દ્રજિત ! તેં તારૂં જીવન ધૂળમાં મેળવ્યું છે ? સદાયરણુ અને ધર્માવિતારણુ ચંદ્રજિતનો પુત્ર દુરાચરણી અને અધર્મી ગણાયો ! હાય ! મ્હને પિતાના જેવું શુદ્ધ જીવન ગાળવાની અભિલાષા કેમ નથી થતી ?

(વિમર્શવદને પન્ના પ્રવેશ કરે છે)

પન્ના—મહારાજ શા વિચારમાં છે ?

ઈન્દ્ર—(આનંદમાં આવી) કોણ પન્ના ? તું આવી ? આવ ! હું તારૂંજ સ્મરણુ કરતો હતો. તારા વિચાર કરવામાંજ આ દિલ ઘેલું થઈ ગયું હતું. પણ પન્ના ? તું ઉદાસ કેમ જણાય છે ?

પન્ના—ચાલો દૂર જાઓ ! મ્હને ખોલાવશો નહિ. અહીં આવીએ ત્યારે તમારા સંન્યાસી જેવા પિતાનાં હૃદયવેધી વચન સાંભળવાં પડેને ! હવે કાલથી હું તો અહીં નહિજ આવું. (ખોલતાં ખોલતાં પન્નાનું કૃત્રિમ રુદન)

ધન્દ્ર—(નમ્રતાથી) પણ તને શું કહ્યું તે કહે તો ખરી. પિતાશ્રી
બહુ અન્યાય કરે છે.

પન્ના—અરે મ્હને તો ન કહેવાનું કહ્યું ! “ ઝેરી નાગણુ ”
“ મીઠી છરી ” એવાં એવાં અનેક વચનો કહ્યાં.

ધન્દ્ર—“ કહ્યું તો ભલે કહ્યું. તેમાં તું આટલી બધી શા માટે
ગભરાય છે ?

પન્ના—તમારે મન તો ભલે કહ્યું; અને મારા લોહીનું તો પાણી
થઈ જાય છે. મ્હારું હૃદય એમના શબ્દ સાંભળી બળી
જાય છે. પણ હાય ! હું તમને બધું શામાટે કહેતી હઉંશ?
તમે સાંભળીને શું કરવાના હતા ?

(ચંદ્રનિત્યનો પ્રવેશ અને ધન્દ્રજીત અને પન્નાનું શરમાઈ નીચું જોવું)

ચંદ્ર—કુમાર ધન્દ્રનિત્ય ! તમારા વિલાસભુવનમાં આવવું એ
યોગ્ય નથી પણ તમને અહીં આવી, શુભ સમાચાર કહેવા
કોઈએ હિમ્મત ન કરી એટલે મ્હારે જાતે આવવું
પડ્યું. મ્હને પણ તમારા વિલાસભુવનમાં આવતાં
તિરસ્કાર આવતો હતો પણ નિરૂપાયે આવવું પડ્યું.
બાઈ ! રાણી સુમતિ દેવીએ પુત્ર રત્નને જન્મ
આપ્યો છે. ધન્દ્રનિત્ય ! તમારું ખાસ કામ છે; માટે
મ્હારી સાથે ચાલો.

(ધન્દ્રનિત્ય ગૂપ્તરૂપ પિતાની પાછળ જાય છે)

પન્ના—(સ્વમત) હીક છે ! રાજર્ષિ ચંદ્રનિત્ય ! તું પણ જોઈ
લેજો કે હવે કોણ જાતે છે અને કોણ હારે છે ! મ્હને

હૃદયવેધી વચન કહી તું સંતોષ ન પામ્યો ? અરે તું
મારો શિકાર મારા હાથમાંથી લઇ ગયો ? પણ રાજર્ષિ !
તું હજી પન્નાને નથી ઓળખતો ?—અરે એ તો જીવની
રાક્ષસી છે ! હવે જોઈ છું કે તારો ધર્મ જીતે છે કે
મહારી મોહિની શક્તિ જીતે છે !

દશ્ય રજ્જું.

સ્થળ ગૌરીનગર—ગંગાતટ.

(સંન્યાસી મહાત્મા હસતા હસતા અને ગાતા ગાતા જાય છે.)

સંન્યાસી—મહારાજાએ પન્નાના હાથમાં શિકાર છોડાવ્યો છે ! હવે
અંદ્રજિત સુધરશે. હવે મહારાજા અહીંનું કાર્ય પૂર્ણ થયું
છે. હવે હિમાલયના માનસસરોવરપર જઈ અંદ્રજિતના
આશ્રમને માટે સ્થળ શોધી કહાડું. ધન્ય છે મહારાજા
અંદ્રજિતને ! ધન્ય છે રાજર્ષિ તારા યોગબળને !!

(થોડીવાર ધ્યાન કરી માન આરંભે છે)

વિદ્યાર્પ, શબ્દાર્પ, સર્વાર્પ ઇત્ય હે,
ગુણમય, ગુણાવૃત, ગુણાર્તીત વિભૂ હે.....વિદ્યાર્પ.
વિશ્વની વિજૃતિ તમે, જ્યોતિર્મય જ્યોતિસ્વપ્ન,
નિરન્તર અન્તરે હું, રાખું હૃદયસ્વામી વિદ્યાર્પ.

દશ્ય ઉત્તુ.

સ્થળ—કાલીદીધિને: માર્ગ.

(એક વૃક્ષ નીચે એસી એક યુવક કાંઈ બોલ્યા કરે છે, ઈન્દ્રજિત ઘોડાપર એસી ફરવા જતાં યુવક તરફ આકર્ષાય છે અને ઘોડો ઉભો રાખી સાંભળે છે.)

યુવક—(ગળગળા સ્વરે) *તારા ! મા ! હું તને રત્ન માનતો હતો પણ હાય ! તું કાચ નીવડી. અરે હું પાપી ! તારા કૃત્રિમ અને મલીન પ્રેમમાં મોહાંધ થઈ સત્યવતનનો માર્ગ ભૂલી ગયો ! હાય ! જીવન વ્યર્થ ગુમાવ્યું ! તારા મુખનાં અમૃતરૂપ પ્રતીત થતાં વિપત્તિ વચનથી, તારા હાવભાવ અને ગાનનૃત્યથી મનુષ્યને વેદના જેવ: અનાદી તેમના જીવનને તું અધમ બનાવે છે ! મા ! જે સ્તન પ્રભુએ બાળકને પોષવા આપ્યાં છે તે સ્તનદ્વયથી તું રાક્ષસીનીપેઠે હજારો હજારો મનુષ્યના પ્રાણ લે છે ! મા ! તારા ! મા ! તને આ શોભે ? તારા ! સ્ત્રી માત્ર જગદંબા સ્વરૂપ છે તો તું રાક્ષસી થઈ તારાં બાળકોને વિપયગામી શા માટે કરે છે ? xતારા ! મા ! તારો અજ્ઞાન બાળક એટલુંજ માગે છે કે હવે તેને તારાના દારમાં ન જવા દેશો. મા ! મહારી ખુદ્દિ ફરી છે. ગણિકાના પ્રેમમાં પડવાથી દુર્ગતિ થાય છે તે હું સમજ્યો છું ! મા ! હવે તારાના દારને બદલે

*ગણિકાનું નામ. xજમદીશ્વરી, જેને 'તારા' એવું નામ અપાય છે.

તમારા દ્વારમાં આવી આર્દ્રતાથી તમારું નામ પુકારીશ !

(ઈન્દ્રજિત ઇશારો કરી યુવકને બોલાવે છે. યુવક આવ્યા પછી
ઈન્દ્રજિત તેને સાવધાન કરે છે.)

ઈન્દ્ર—તું શું બોલતો હતો ? તારા બોલવાનો અર્થ શો ?

યુવક—મહાશય, આપ કોણ છો ?

ઈન્દ્ર—હું પાસેના નગરનો એક નગરવાસી છું.

યુવક—મહારા બોલવાનો અર્થ સમજવાની તમારે શી જરૂર છે ?
આપ ઘોડે બેસી ફરવા આવ્યા છો એટલે આપ કોઈ
ધનવાન ગૃહસ્થ હશો. મહારાં વચનનો અર્થ આપને સમજવા
યોગ્ય નથી.

ઈન્દ્ર—હું ધનવાન છું કે ગમે તે છું પણ તારાં વચનમાં મહને
કાંઈ ગૂઢાર્થ લાગે છે. ભાઈ ! તારા બોલવાનો અર્થ સમ-
જવા મહારું હૃદય ખડું ઉત્સુક છે. મહને જલદી સમજાવ.

યુવક—મહારી કથા લાંબી છે. આપનો અશ્વ નિર્દિષ્ટ સ્થાને
જવાને માટે અધીરો થતો જાય છે. આપ ઘોડાપર બેઠા
બેઠા મહારી કથા નહિ સાંભળી શકો. આપ આપના કામે
જાઓ. મહારી વાત સાંભળવામાં કાંઈ માલ નથી.

(ઈન્દ્રજિત ઘોડાપરથી ઉતરી, ઘોડાને એક વૃક્ષ સાથે બાંધી યુવક
પાસે આવી બેસે છે.)

યુવક—મહાશય ! આપ મહારી કથા સાંભળવા ખડું ઉત્સુક છો તો
સાંભળો. “ હું એક કુલીન અને પ્રતિષ્ઠિત આણ્ણ્યનો

(આહાણુ શબ્દ બોલતાં યુવક શરમાઈને નીચું જુએ છે અને રડે છે) એકનો એક પુત્ર છું. ન્હાનપણથી હું આ નગરમાંજ રહું છું હાય ! હું ન્હાનપણમાં મૃત્યુવશ થયો હોત તો કેવું સારું થાત ! તે નિર્દોષ અવસ્થામાં પ્રભુએ મ્હને તેના દરબારમાં તેડાવ્યો હોત તો હું કેવો સુખી થાત ! મહાશય ! માતપિતાએ લાડમાં ઉછેર્યો; અરે ! તે ધર્મપરાયણ દંપતીને શી અપર કે તેમનો પુત્ર કુલાંગાર પાકશે ? બાઈ ! હું લાડકોડમાં ઉછરી અઢાર વર્ષનો થયો. મ્હારા કમનસીબે હું દુરાચરણી મિત્રોના કુસંગમાં પડ્યો. એક દિવસ હું મારા એક મિત્ર સાથે આજ સ્થળે ફરવા આવ્યો. મ્હારો મિત્ર વ્યભિચારી હતો અને વિલાસી હતો. તે મ્હને એક ગણિકાને ત્યાં જલસો જેવા તેડી ગયો. “જવું કે ન જવું” એવી મનમાં બહુ ઘડભાંગ થઈ પણ આખરે મિત્રના આગ્રહથી હું તેની સાથે ગયો. બાઈ ! તમારે સુખી થવું હોય અને શુદ્ધ જીવન ગાળી કૃતાર્થ થવું હોય તો દુરાચરણી ને વિલાસી મિત્રોના પંજામાં ન ફસાશો ! બાઈ ! કુસંગ તમને આ જંગલમાંજ, ઘેર નરકમાં લઈ જશે. બાઈ ! હું, વશિષ્ઠના ગોત્રનો આહાણુપુત્ર ગણિકાને ઘેર ગયો ! બાઈ ! આહાણોની દશા જોઈ ! મ્હારા જેવા આહાણો આખી આહાણુ જાતિને કલંક લગાડે છે ! હું ગણિકા સાથે વાત કરવા લાગ્યો. તેની એક બ્હેન હતી તે પણ મ્હારી પાસે આવી ગાન કરી નૃત્ય કરવા લાગી. બાઈ ! આ ગણિકાનું નામ

તારા હતું અને તેની કનિષ્ઠ ભગિનીનું નામ ચંદ્રિકા હતું.
હું તારાને જોઈ મદનોન્મત્ત થઈ ગયો. મહાશય ! તમને
તમાઈ જીવન પ્રિય હોય તો દુશ્મનો કરતાં કુછંદી મિત્રોથી
વધારે હરજો. દુશ્મનો કરતાં કુછંદી મિત્રો મનુષ્યનું બહુ
અનિષ્ટ કરે છે. બાઈ ! બનતા સુધી દુરાચરણી મિત્રોનો
સંગ કરશોજ નહિ અને કદાચ કર્મસંજોગે તેવા મિત્રોની
મોહજાળમાં ફસાઈ જાઓ તો પ્રથમવાર અધટિત અથવા
પાપ કર્મ કરતાં બહુજ વિચાર કરજો. પ્રથમવાર પાપ
કરતાં તમાઈ અંતર દુઃખાશે, તમારી આસુરિક અને દેવી
સંપત્તિઓ વચ્ચે યુદ્ધ શરૂ થશે. આ સમયે જો આસુરિક
વૃત્તિને તાણે થઈ તમે પાપ કરશો તો તમાઈ જીવન નષ્ટ
થશે. અને હૃદયની દુર્ગંજતાનો ત્યાગ કરી દેવી વૃત્તિના આદે-
શને અનુસરશો તો તમાઈ જીવન કૃતાર્થ થશે. બાઈ ! પાપ
પાપથી વધે છે. હું પણ દિવસે દિવસે પાપમાં ગરકાવ થઈ
ગયો. પિતાશ્રીને ખબર પડી એટલે તેમણે મ્હને બહુ
સમજાવ્યો પણ તે વખતે આ દુષ્ટે તેમનું ન સાંભળ્યું. ધીમે-
ધીમે હું તારાને ત્યાં પડ્યો પાથર્યો રહેવા લાગ્યો. ઘેર
જવાનું પણ છોડી દીધું. મ્હને તારા સિવાય કંઈ ગમતુંજ
નહિ. એક ઘડી તારાને ન જોઉં તો હું આકુળ વ્યાકુળ
થઈ જતો. બાઈ ! મ્હારી આ અધમ સ્થિતિ જોઈ મ્હારી
માતાનું હૃદય બળી જતું. તે બિચારી થોડાજ દિવસમાં શોકથી
મરણ પામી. બાઈ ! મ્હારા જેવા પાપી પુત્ર માતાને
સુખી કરવાને બદલે દુઃખ દે છે ! માતાએ અનેક શુભ

આશાઓથી ઉછેરેલા પુત્રો મહારા જેવા પાકે છે ત્યારે તેમને અસહ્ય દુઃખ થાય છે. માતાનું મરણ થયું તોપણ મહેં દુષ્ટે તારાનો સંગ ન છોડ્યો. તારા સાથે રંગરાગ અને ગાનતાનમાં આનંદ કરતો હતો તેવામાં એક દિવસ ચંદ્રનિતના કોઈ સંબંધી તેને ત્યાં આવ્યો. તારા પૈસામાં લોભાઈ ગઈ. ભાઈ ! ગણિકાને તે પ્રેમની કિંમત હોય ! ગણિકાએ મહારા પ્રેમને તરછોડી ચંદ્રનિતના સંબંધીને મોહપાશમાં લીધો અને મહેને ઘરખહાર કહાડી મૂક્યો. ભાઈ ! હું તારાની પાછળ એટલો બધો ઘેસો થઈ ગયો હતો કે તેણે મહેને તિરસ્કાર કરી કહાડી મૂક્યો તોપણ હું તેના દાર આગળ ભટક્યાજ કરતો હતો. આખરે જે દિવસે સાંભળ્યું કે તારા તો ચંદ્રનિતના સંબંધી સાથે મોજમજા કરે છે અને તેદુષ્ટદારા પુષ્પનગરના ભાવિ મહારાજા ઇન્દ્રનિતને તેની બહેન પત્રાના મોહમાં ફસાવી અદળક થન કમાય છે તે દિવસે મહેં પુષ્પનગરનો ત્યાગ કર્યો. ભાઈ ! મહારા પાપનું પરિણામ હું સહન કરત પણ ઇન્દ્રનિતના પાપનું પરિણામ મહારાથી સહન ન થાત. કારણ કે મહારા પાપને પરિણામે તો માત્ર હુંજ દુઃખી થાઉં છું જ્યારે ઇન્દ્રનિતના પાપનું પરિણામ તો પુષ્પનગરની સર્વ પ્રજાને સહન કરવું પડશે. મહારાજા ઇન્દ્રનિત રાજાની જોખમદારી સમજતો હોત તો ગણિકાના મોહમાં ન ફસાત. મનુષ્ય માત્રને ઈશ્વરને ત્યાં માત્ર પોતાનાં પુણ્ય પાપ અને શુભાશુભ કર્મનો જવાબ આપવાનો હોય છે. પણ રાજાને સર્વ પ્રજાનાં પુણ્ય

પાપ અને સદ્સત્ કર્મોનો હિસાબ આપવાનો છે. ઇન્દ્રજિત પોતે પાપ કરશે તો તેની પ્રજા નીતિવાન શી રીતે થશે? અરે બાધ! જે રાજા પોતાની રાણીને વ્હાઈ શકતો નથી તે રાજા પોતાની પ્રજાને શી રીતે વ્હાશે? જે રાજા પોતાની રાણીને અને દેવ સમાન પિતાને દુઃખી કરે છે, તે રાજા પ્રજાને શું સુખ આપશે? મહાશય! રાજા વ્યભિચારી અને દુરાચરણી હોય તો પ્રજા તેને શી રીતે વ્હાઈ શકે? અને જ્યાં પ્રજા અને રાજા વચ્ચે પ્રેમ નથી તે રાજ્ય બહુ સમય ટકશેજ નહિ. રાજાએ તો સમસ્ત પ્રજાને સત્યાસત્ય શુભાશુભનો ન્યાય આપી સન્માર્ગ બતાવવો જોઈએ. પણ આ દેવતુલ્ય ચંદ્રજિતનો અધમ પુત્ર ઇન્દ્રજિત પોતાની જાતને અને પોતાની રાણીનેજ ન્યાય આપી શકતો નથી તો પ્રજાને તે શું ન્યાય આપશે? બાધ! આવા આવા વિચાર આવવાથી મહેં પુષ્પનગર છોડ્યું. મહાશય! કહે છે કે “પાપ તેવા બેટા.” પણ જ્યાં રાજા ચંદ્રજિત અને જ્યાં તેમનો પુત્ર ઇન્દ્રજિત! ચંદ્રજિત રાજર્ષિ કહેવાય જ્યારે એમનો પુત્ર રાજકુમાર લંપટ અને અધર્મી કહેવાશે. મહારાજા ચંદ્રજિત કેવા દયાળુ અને નિરભિમાની છે. બાધ! હું દશ વર્ષનો હતો ત્યારે એક દિવસ મહારા આગણામાં રમતો હતો. રમતાં રમતાં મહારી મોઢ પાસેની દુર્ગંધ મારતી ખાઈમાં પડી. હું રડવા લાગ્યો. આજ સમયે મહારાજા ચંદ્રજિત, પણ એમનું કલ્યાણ કરો! અધારૂઠ થઈ ફરવા જતા હતા. તેમણે નીચે ઉતરી

ખાડીમાં હાથ નાખી મહારી મોઢા કહાડી અને તેને પોતાના અમૂલ્ય રૂમાલથી સાફ કરી આપી. તેજ દિવસથી હું મહારાજા ચંદ્રજિતને દેવ તુલ્ય માની પૂજું છું. જે દિવસથી સાંભળ્યું છે કે તારાની બહેન ચંદ્રજિત મહારાજના કુપુત્ર ઇન્દ્રજિતના ગ્રેમની અધિકારિણી થઇ છે તે દિવસથી મહારાજ હૃદય બળ્યા કરે છે. સાંભળ્યું છે કે રાજરાણી સુમતિ દેવી અહોનિશ રૂદન કરે છે. બાધ ! જે રાજના રાજમહેલમાં રાજરાણી અશ્રુ સારે છે તે રાજ પ્રજાનાં આંસુ શું લૂછશે ? અરે ! જે રાજને તેના ન્હાના બાળકની પણ દરકાર નથી તે રાજ પ્રજાની સંભાળ શું રાખશે ? બાધ ! સ્ત્રીઓનાં આંસુ અને નિસાસાથી ભારતવર્ષની પવિત્ર ભૂમિ નિરસ અને નિઃસત્વ થઇ ગઇ છે તેમ આ રાજરાણીનાં આંસુ અને નિસાસાથી પુષ્પનગરનું પવિત્ર રાજ્ય બળીને ભસ્મસાત્ થઇ જશે ! મહાશય ! હું બાણ છું કે હું ઉશ્કેરાઇ જાઉં છું. પણ મહારાજી અંતરના ઉભરા નથી રોકાતા. આ વાતને ત્રણ વર્ષ વીતી ગયાં છે. હવે હું પુષ્પનગરમાં જતોજ નથી. પછે કાલે સાંભળ્યું કે રાજર્ષિ ચંદ્રજિત સંસારનો ત્યાગ કરી સંન્યાસ લેવાની તૈયારી કરે છે. વળી એમ પણ સાંભળ્યું છે કે ઇન્દ્રજિત પણ કંઈક કંઈક સુધરવા લાગ્યો છે. પિતાના પ્રયત્નથી ઇન્દ્રજિતની વિવેકબુદ્ધિ જાગૃત થઇ છે. આ સાંભળતાં મને પુનઃ પુષ્પનગરમાં આવવાનું મન થયું. હું પુષ્પનગર ગયો એટલે તારાને લાં ગયા

વિના ન ચાલ્યું. હું તારાને ત્યાં ગયો ! પણ હાય ! તારાને જોતાંજ મ્હને તેના તરફ તિરસ્કાર આવ્યો અને તેનું શરીર જોઈ દયાથી આંખમાં આંસુ આવ્યાં. બાધ ! હવે તારાનું રૂપ જતું રહ્યું છે. તેના શરીરમાં એવો રોગ પેદા થયો છે કે જે તારા પોતાના સૌંદર્યથી હજારોને મોહાંધ કરતી તે તારા પાસે કોઈ ઉભું રહેવા પણ હિમત ન કરે ! તારાનું કદરૂપું મ્હોં જોતાંજ મ્હને પિતાના ઉપદેશ યાદ આવ્યા ! મ્હારી માતાના મૃત્યુનું સ્મરણ થયું ! (નિઃશ્વાસ નાખતાં નાખતાં) મ્હારું હૃદય ભરાઈ આવ્યું ! હું એકદમ તારાના ઘરમાંથી મનુષ્ય બળતા ઘરમાંથી નાશી છૂટે તેમ દોડ્યો અને આ સ્થળે આવી મ્હારા હૃદયના ઉભરા ખાલી કરવા લાગ્યો.

બાધ ! આજથી મ્હારાં જ્ઞાનચક્ષુ ખુલી ગયાં છે. હું હવે ઘેર જઈ પિતાની ક્ષમા માગી ખરો બ્રાહ્મણ થવા પ્રયત્ન કરીશ. જે તેર વર્ષની બાલિકાએ પતિ છતાં વેધવ્ય ભોગવ્યું છે અને રડી રડીને દિવસ ગાળ્યા છે તેની ક્ષમા માગીશ અને તે દયા કરશે તો ગૃહસ્થાશ્રમી થઈશ. પણ જતાં પહેલાં મ્હારા ઉપાસ્યદેવતા મહારાજા ચંદ્રજિતની સૌમ્ય અને શાંત મૂર્તિનાં દર્શન કરવાની ઉત્કટ જિજ્ઞાસા છે. તેમનાં દર્શન કરી ઘેર જઈશ તો મ્હારો ગૃહસ્થાશ્રમ નિર્વિધને નિભશે. સાંભળ્યું છે કે મહારાજા આજે વિશ્વેશ્વર મહાદેવની ધર્મશાળામાં ગરીબોને અન્નવસ્ત્ર વહેંચવાના છે. હું ધાડું છું કે મહારાજા

આજ રસ્તે થઈને જશે એટલે હું અહીં બેઠો છું બાઈ!
મહારી કર્મકથા અહીં પૂરી થાય છે. હવે આપ કોણ
છો તે કહેશો ?

ઈન્દ્ર—(સાશુનયને) બાઈ ! આજથી તું મહારો :ગુરુ થયો છે.
મહારાં જ્ઞાનચક્ર પણ આજથી ખુલી ગયાં છે. હુંજ પુષ્પ-
નગરનો ભાવિ રાજા ઈન્દ્રજિત છું. (યુવક વિસ્મિત થાય
છે) પણ બાઈ ! આજથી એમજ જાણજે કે રાજર્ષિ
ચંદ્રજિતનો કુછંદી અને લંપેટ રાજકુમાર ઈન્દ્રજિત
મરણ પામ્યો છે આજે ઈન્દ્રજિતનો નવો જન્મ થયો છે !
આજથી હું મહારા પૂજ્ય પિતાની પેઠે ન્યાય, સત્ય, પ્રેમ
અને નિર્લોભથી રાજકાર્ય કરીશ. બાઈ ! હવે જાઉં છું.

(યુવકને નમન કરી ઈન્દ્રજિત અસ્થાઈ થઈ જાય છે)

યુવક—(સ્વાગત ગદ્ગદિત થઈ) હે ઈશ્વર ! હે લીલામય ! તારી
અકળલીલા કોણ સમજે ? હું જાણપણથી મહારાજા
ચંદ્રજિતનું હિત ઇચ્છતો હતો. મહારાજા ચંદ્રજિતે
કરેલા ઉપકારનો બદલો વાળવા વિચાર કરતો હતો. પણ
મહારા જેવો બ્રાહ્મણ બદલો શી રીતે વાળશે એવો વિચાર
આવતાં હું નિરાશ થતો હતો. પણ ધન્ય છે ! પ્રભુ તમારી
લીલાને ! આજે સમજ્યો કે હલકામાં હલકો માણસ પણ
કોઈ વખત મ્હોટામાં મ્હોટો માણસ ઉપર પણ ઉપકાર
કરી શકે છે. ધન્ય છે દયામય !

(ચંદ્રનિતને આવતો જોઇ યુવક વૃક્ષ પાછળ સંતાય છે. મહારાજ
એ પાર્શ્વચર સાથે પ્રવેશ કરે છે.)

ચંદ્ર—(યુવકને સંતાયલો જોતાં) બિહારી ! પેલા યુવકને અહીં
બોલાવી લાવ !

(બિહારી યુવકને બોલાવી લાવે છે)

ચંદ્ર—(યુવકને) ભાઈ ! તને ઘણા સમયપર જોયો હોય એવું
લાગે છે. તારો મહેરો પરિચિત જણાય છે. (વિચાર કરી)
તું ગોપાળ ભટ્ટાચાર્યનો પુત્રને ?

યુવક—(વિસ્મિત થઇ) હા, મહારાજ.

ચંદ્ર—મહને યાદ આવે છે કે એક વખત મહેં તને ખાઇમાંથી
મોઢ કહાડી આપી હતી. હું ભૂલતો તો નથીને ? લેને
તો આજે ઘણાં વર્ષ થઇ ગયાં.

યુવક—આપ સત્ય કહો છો મહારાજ ! હું પણ તે દિવસ નથી
ભૂલ્યો. આપની દયા હું આજીવન નથીજ ભૂલવાનો !
આપની સ્મરણશક્તિ કેવી ઉત્તમ છે ! એક બાળકની
સામાન્ય ઘટના પણ આપને યાદ છે !

ચંદ્ર—(યુવકને ખભે હાથ મૂકી) વત્સ ! રાજઓની શરજ છે
કે તેમણે સર્વ બાબતો યાદ રાખવી જોઈએ. તે અયોગ્ય
મોજશોખ કરવા નહિ, પણ રાજ્યની ઝીણી ઝીણી
બાબતોનું સ્મરણ રાખી પ્રજના લાભાલાભનો વિચાર
કરવાજ પ્રભુએ રાજઓ બનાવ્યા છે. વળી સ્મૃતિને અતિ

તેજસ્વી અને પ્રમળ બનાવવી એજ સ્મૃતિલય કરવાનો સહેલો ઉપાય છે. બાઈ! દરેક મનુષ્યને માટે આ જગત કર્મભૂમિ છે. વળી રાજાઓનું કર્મક્ષેત્ર સાધારણ મનુષ્ય કરતાં વિશાળ હોય છે, એટલે રાજાઓએ તો સ્મૃતિશક્તિ બહુજ કેળવવી જોઈએ. બાઈ! તું જાણતો નથી કે લોક કલ્યાણ સાધી જગતને દુઃખમુક્ત કરવું એ રાજાઓનું કર્તવ્ય છે? ‘આશ્રિત કોણ કોણ છે; લોકોને કેવા કેવા પ્રકારનાં દુઃખ છે; રાજસેવકો કેવી પ્રકૃતિના છે, તેઓ પ્રજા પર આધિપત્ય ભોગવે છે કે તેમના સેવક જેવા થઈ પોતાની ફરજો બજાવે છે;’ આવી આવી ઘણી બાબતો રાજાએ સ્મૃતિમાં રાખવી પડે છે. બાઈ! જો હું આવી બાબતો સ્મૃતિમાં ન રાખું તો પછી જે પ્રભુએ મહેને રાજ્ય આપ્યું છે તે પ્રભુ મહેને કેમ યાદ રાખશે? યુવક! આજે ઈન્દ્રજિત જ્ઞાન પામ્યો તે તારી પાસેથી? ઈન્દ્રજિતનો ગુરુ તુંજ છે કે બીજો?

યુવક—“હા. મહારાજ! આ અધમ સેવક તેજ છે.

ચંદ્ર—(સજલ નયને યુવકને આલિંગન કરીને) યુવક! આજથી તું મહારો માનસપુત્ર છે. હવે હું વિશ્વેશ્વરના મંદિરમાં જઈ છું. ઘણાં દિન દુઃખી મહારી રાહ જોતાં હશે. યુવક! તારી આત્મકથા પણ હું જાણું છું. તારી તારાની વાત પણ મહારાથી ગુપ્ત નથી! (યુવક ચમકી ઉઠે છે) મહારા બન્ને પુત્રોને એકઠી વખતે જ્ઞાનચક્ષુ પ્રાપ્ત થયાં એ પણ લીલામયીની લીલાજ છે. બાઈ! હવે તમે

મેહમાં નહિ ફસાઓ ! આજથી તમે ખરા ગૃહસ્થાશ્રમી થયા અને હું સંન્યાસી થયો. વત્સ ! તું કાલે તારે ઘેર જળે પણ સાયંકાળે મહારા આશ્રમમાં આવજો; હું તને મહામંત્રની દીક્ષા આપીશ.

યુવક—(પ્રેમથી ઘુંટણીએ પડી) મહારા હૃદયદેવ ! આપની કૃપાને ધન્ય છે ! આ દાસને એટલીજ મંચિયા હતી. મહારા જેવા અધર્મી બ્રાહ્મણકુમારને રાજર્ષિ ચંદ્રનિત દીક્ષા આપે એ સદ્ભાગ્ય મહારે ક્યાંથી ? પ્રભુ ! હું કૃતાર્થ થયો છું ! દેવ ! આશીર્વાદ આપો કે હવે નવચ્ચવન પ્રાપ્ત કરી હું ધર્મબ્રહ્મ ન થાઉં, અને બ્રહ્મ—સમ્યક્દાનંદ બ્રહ્મને ઓળખનાર બ્રાહ્મણ થાઉં.

ચંદ્ર—“ પ્રભુ તમારું કલ્યાણ કરો !

(બન્ને જાય છે) પડદો પડે છે

ચતુર્થ અંક

દશ્ય ૧ હું.

સ્થળ—પુણ્યનગર—રાજમહેલની કચેરી.

(ચંદ્રનિત, ભોળાનાથ અને કેશવ બેઠા છે)

ચંદ્ર—કેમ ભોળાનાથ ? ચંદ્રનિતનું કહેવું સત્ય પડ્યું કે ?

ભોળાનાથ અને કેશવ—જય મહારાજનો જય. હા; ધર્માવતાર.

ભોળા—અમારા રાજકુમાર હવે આદર્શ રાજ થયા છે. આપની કૃપાથી તેમને નવજીવન પ્રાપ્ત થયું છે.

ચંદ્ર—(ગંભીર સ્વરે) ભોળાનાથ અને કેશવ! ચંદ્રનિતના રાજકાર્યમાં તમે તેના જમણા હાથરૂપ હતા. હવે ઈન્દ્રનિતને પણ તેવોજ ગણી રાજકાર્ય કુશળતાથી ચલાવજો. કુમાર હવે ખરેખર સુધરી ગયા છે અને મ્હને ખાત્રી છે કે હવે તે પુષ્પનગરના રાજ્યને ઉત્તમ બનાવશે. દયામય ભગવાને મ્હારી અરજ સાંભળી છે. પણ બાઈ! કહેવાય છે કે “અતિ સર્વત્ર વર્જયેત્.” હવે મ્હારે પણ સંસારના ભોગ તથા દેવા જોઈએ. મ્હારા જીવનમાં સુખ પછી દુઃખ આવ્યું અને પુનઃ દુઃખ પછી સુખ આવ્યું છે. મ્હને લાગે છે કે હવે મ્હારો રાજ્યત્યાગ કરવાનો સમય આવી લાગ્યો છે. હવે હું એકાંત સેવન કરી હૃદયનાથને ખરી આર્દ્રતાથી પુકારતાં પુકારતાં દેહ ત્યાગ કરીશ. સ્વહસ્તે ઈન્દ્રનિતને રાજદંડ સોંપી એક દંડી સંન્યાસી થઈશ. બાઈ! જેની કૃપાથી ચંદ્રનિતના હૃદયમાંથી માત્ર ગંગા પ્રવાહ જેવા પવિત્ર વિચારો પ્રવાહિત થાય છે અને જે દયામયની કૃપાથી અસંખ્ય તપસ્યાસાધ્ય રાજર્ષિત્વ પ્રાપ્ત કરી હું નિમિત્ત માત્ર થઈ કર્મ કંઈ છું તે પ્રેમ, દયા અને જ્ઞાનસ્વરૂપ પરમાત્માને માટે સ્વાર્પણ ન કરતાં હું મૃત્યુપર્યંત રાજ્ય કંઈ તો કૃતમ્નજ ગણાઉં. હૃદય તંત્રપરથી પ્રકૃતિ દેવીનું આધિપત્ય જતું રહ્યું છે. હવે આ હૃદયમાં રહેલી માયા પરમાત્માના ગુણ માધ પોતે નાચે છે અને

મહેને પાગલ જેવો બનાવી નચાવે છે એટલે હવે
 ચંદ્રનિતના સ્થૂલ દેહના અવસાનનો સમય નજીક આવ્યો
 છે. ભાઈ ! હવે ચંદ્રનિતની જીવનસંધ્યાનો સમય આત્માને
 પરમાત્મામાં લીન કરી તદ્રુપ જીવન ગાળવામાં ન જાય
 તો માનવજીવનનું સાર્થક શી રીતે થાય ? ભોળાનાથ !
 આગામી પૂર્ણિમાને દિવસે રાજ્યની અધિષ્ઠાત્રી રાજ્યલક્ષ્મી
 હું ઇન્દ્રનિતને સોંપીશ. તમે એક મહાસભા બેરવાની
 તૈયારી કરો. સર્વ પ્રજાજનોની સમક્ષ ઇન્દ્રનિતનો રાજ્યા-
 ભિષેક કરી, મહારા પોતાને હાથે તેના વિશ્વાળ લલાટ-
 પ્રદેશમાં રાજ્યતિલક કરી હું મહાપ્રયાણ કરીશ. કેશવ !
 આજે રાજ્યમાં ઢંઢેરો પીટાવો કે આજથી પૂર્ણિમા પર્યંત
 રાજ્યનાં સર્વ મંદિરોમાં અને ધર્મશાળામાં અભક્ષેત્ર મંડાશે.
 ભોળાનાથ ! રાજ્યાભિષેક થયા પછી દરબારમાં તમે જાહેર
 કરજો કે હવે પછી આપણા રાજ્યની સર્વ મહોટી જગ્યાઓ
 રાજ્યના વતનીને આપવામાં આવશે. ભોળાનાથ ! આપણા
 રાજ્યમાં હવે કેળવાયલા માણસો મળી શકશે અને કદાચ
 ન મળે તો પ્રજાને કિન્નર પદવી માટે યોગ્ય બનાવવી એ
 રાજ્યની ડરજ છે. રાજ્યને જોઈતા માણસો રાજ્યમાંથી
 ન મળે એ રાજ્યનો દોષ છે; પ્રજાનો નહિ. ભાઈ ! હવે
 તમે જાઓ. હું પણ આ શુભ સમાચાર ઇન્દ્રનિતને આપું
 છું. પણ ભોળાનાથ ! યાદ રાખજો કે તમે તેમજ બધા
 રાજ્યાધિકારીઓ પ્રજાના સેવક થઈ રહેજો અને પ્રજામ-
 તને માન આપજો.

(ભોળાનાથ અને કેશવ મહારાજના ચરણકમળ પકડી રહી પડે છે.)

ચંદ્રજિત જાય છે.

કેશવ—(ભોળાનાથને નિઃશબ્દ જોઇ) ભોળાનાથજી ! શું વિચાર કરો છો ? મહારાજ તો કોઇ દેવજ છે ! ધન્ય છે મહારાજ ચંદ્રજિતને ! ધન્ય છે ધુળપનગરના રાજ્યને અને પ્રજાને ! ભોળાનાથજી ! ચાલો. મહારાજ આપણા જેવા પામર મનુષ્યોના કિદારાથેજ આવ્યા હશે.

(‘જય રાજર્ષિ ચંદ્રજિતનો જય’ એવા જયઘોષ કરતા કરતા ભોળાનાથ અને કેશવ જાય છે.)

દશ્ય ૨ જી.

સ્થળ—ઈન્દ્રજિતનો મહેલ, વિલાસગૃહ.

(ઈન્દ્રજિત વિરામાસનપર પડ્યો પડ્યો વિચાર કરે છે.)

ઈન્દ્ર—(સ્વગત) પન્નાને ગયે એક માસ થયો ! તેના વિયોગથી કેટલું રડ્યો, કેટલી રાત્રિ ઉંઘવિના ગઇ; પણ એ મ્હારી મૂર્ખાઇજ હતી. ગણિકાનો પ્રેમ એ પ્રેમ નહિ પણ હલાહલ વિષ છે. ગણિકા મ્હારાપર કૃત્રિમ પ્રેમ રાખી મ્હારા પંસાથી અન્ય સાથે મોજમજા ભોગવે ! ધિક્કાર છે ઈન્દ્રજિત તને કે તું રાજકુમાર થઇ આવી ગણિકાના મોહમાં ફસાયો ! પ્રભુ ! પ્રભુ ! બ્રાહ્મણ યુવકે મ્હારાં જ્ઞાનચક્ષુ ખોલ્યાં ન હોત તો મ્હારી અને મ્હારી પ્રજાની શી દશા થાત ? અરે ! મ્હારી પ્રજાની સ્ત્રીઓ અને કુમારિકાઓ મ્હારાં દર્શન કરવાને બદલે મ્હને જોતાંજ

સંતાઈ જાત. વિપયલંપટ રાજપર પ્રજાને વિશ્વાસ ન આવે
એ સ્વાભાવિક છે ! ધન્ય છે પિતાશ્રીને કે તેમણે મ્હને
નરકભૂમિમાંથી બહાર કહાડ્યો ! પિતા ! આપની સેવા
કરવાને બદલે અને આપના ધર્મજીવનનું અનુકરણ કરવાને
બદલે હું પાપી થયો. પણ કાંઈ નહિ ! હવે હું પશ્ચાતાપ
કરું છું. આજથી હું રાજધર્મ સમજી પિતાની પેઠે રાજ-
ર્ષિત્વ પ્રાપ્ત કરું એવી રીતે પ્રજાપાલન કરવા પ્રતિજ્ઞા કરું
છું. પિતાશ્રી ! આપ દયાળુ છો; આશીર્વાદ આપો કે
તમારો ઈન્દ્રજિત હવે આપના ચરણની સેવા કરી નીતિ
અને ઉદારતાથી રાજ્યતંત્ર ચલાવે. પિતાજી ! હવે કામ
અને પ્રમાદનો નિશો ઉતર્યો છે એટલુંજ નહિ પણ મોહનિશો
પણ ઉતરી ગયો છે. પૂર્વજન્મની કાંઈક સ્મૃતિ થાય છે
અને મ્હને લાગે છે કે તમારી પેઠે મ્હારે પણ જગતમાં
કાંઈ મહત્વનું કાર્ય કરવાનું છે. હું પણ સમય જતાં તમારા
જેવો કર્મયોગી અને મહાયોગી થઈશજ.

(ભાનુજિતને લઈ સુમતિનો પ્રવેશ.)

(સુમતિને જોઈ) કોણ રાજરાણી ! ઈન્દ્રજિતની સહધર્મિણી ! આવો.
આ પાપીની અજ્ઞાનતાને લીધે તમે બહુ ખમ્યું છે ! હવે
હું સમજ્યો કે રાજરાણી પણ સાધારણ સ્ત્રીઓ પેઠે ખંગલા,
વાડી અને ધનમાં સુખ નથી માનતી પણ પતિપ્રેમનીજ ધૃષ્ટિ
કરે છે. પતિના વ્યભિચારની વાત સાંભળી તમે કેટલું
રડ્યાં હશે ? અરે તમારું હૃદય કેવું બળતું હશે ! પણ
હવે તમે નિશ્ચિંત થાઓ. દયામયની દયાથી ઈન્દ્રજિતના

અમાન હૃદયમાંથી તિમિર નિર્મૂળ થયું છે અને જીવનમાં ધર્મભાનુનો ઉદય થયો છે. મહારાં સહભાગિની ! હવે હું નવજીવન પ્રાપ્ત કરી એક પત્નીવ્રત પાળવા પ્રતિજ્ઞા કરું છું. દેવી સુમતિ ! હવે તમારા પવિત્ર પ્રેમરૂપી જળ આ હૃદયપર રેડી મહારા બળતા હૃદયને શાંત કરો.

(આટલું કહી ઈન્દ્રજિત સુમતિને અને ભાનુજિતને આલિંગન કરે છે.)

સુમતિ—મહારાજ, હું તો આપની દાસી છું. મહારાજ ! હું રાણી થઈ તેમાં શું થયું ? આખરે સ્ત્રી તો ખરીજને ! સ્ત્રીના પતિ સહગુણી, એક પત્નીભક્ત અને પ્રેમી ન હોય તો સ્ત્રીને ત્રિજીવનનું રાજ્ય પણ નકામું છે. મહારાજ, એક વેશ્યા તમને બેવશ થઈ તેમાં તમે એક માસ સુધી કઠપાંત કર્યું તો એક સહગુણી અને લક્ષ્મીની પવિત્ર ગાંઠથી બંધાયેલી સ્ત્રી પોતાના પતિને અન્ય સ્ત્રી સાથે પ્રેમ કરતો કેમ જોઈ શકે ? મહારાજ ! અમે સ્ત્રીઓ રાજપાટની, તમારી અઠગ લક્ષ્મીની, તમારા બંગલાવાડીની અને મોજશોખની ભૂખી નથી પણ અમે તો માત્ર એટલુંજ ઇચ્છીએ છીએ કે અમારા પતિ એક પત્નીભોગી અને ધર્મપરાયણ થાય. મહારાજ શ્રી રામચંદ્રને યાદ કરો ! યશ કરતી વખતે સહધર્મિણીની જરૂર હતી તો સીતાજીની મૂર્તિ કરાવી પણ બીજી સ્ત્રી તો નજર પડ્યા ! મહારાજ ! ભગવાન શ્રી રામચંદ્રનું જીવન રાજ્યોને માટે આદર્શ જીવન છે. રામચંદ્રનું જીવન કહે છે કે રાજ્યએ તેમજ કોઈપણ પુરૂષે એક સ્ત્રી

લજ્જા બીજી સાથે લગ્ન કરવુંજ નહિ; અને તમે તો વેશ્યા-
ગામી થાઓ તો પછી અમારાં હૃદય કેમ ન ચીરાય !
મહારાજ ! ક્ષમા કરજો. હવે મ્હને ખાતરી છે કે મહારાજ
ઈન્દ્રજિત આદર્શ પતિ અને આદર્શ રાજા થશે. પણ
કર્મ સંજોગે કદાચ આપની અન્ય સ્ત્રી પરણવાની ઇચ્છા
થાય તો પ્રથમ આ સુમતિને મારી નાખજો અને પછી
અન્યનું પાણીગ્રહણ કરજો. (સુમતિ ઉભી થઈ ઇન્દ્રજિતને
પગે પડે છે) મહારાજ ! હું તો તમારી દાસી છું. વધારે
પડતું કહ્યું હોય તો માફ કરજો. હું પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે
આજથી આપનું પૂર્વજીવન હું કદી પણ યાદ કરીશ નહિ.
મહારાજ ! હું તમારીજ.....(બોલતાં બોલતાં મહારા-
ણીનું હૃદય ભરાઈ જવાથી અટકી પડે છે.

(ઇન્દ્રજિત પોતાના રૂમાલથી તેનાં આંસુ લુ'એ છે, એટલામાં મહારાજ
અંદ્રજિત પ્રવેશ કરે છે. ઇન્દ્રજિત અને સુમતિ વડીલને
નમસ્કાર કરે છે.)

ચંદ્ર—(આકાશ તરફ જોઈ) જય વિશ્વેશ્વરનો જય ! હે અનંત
સુખ વારિધે ! આપનો જય હો ! (સુમતિ અને ઇન્દ્ર-
જિતને માથે હાથ મૂકી અને જ્ઞાનુજિતને પોતાના હાથમાં
લેઈ) ઇન્દ્રજિત ! આજે મહારા સંસારસુખનો ચંદ્ર પૂર્ણ
કળાથી પ્રકાશ્યો ! બાઈ ! આ રાજમહેલમાં અને આજ
વિલાસગૃહમાં એક દિવસ હૃદયવેધી દશ્ય જોયું હતું !
કુમાર ! તે દશ્ય જોયું ત્યારથી ચંદ્રજિતનું હૃદય બળતું
હતું તે આજનું દશ્ય જોઈ સાંત થયું છે. બાઈ ! આ

હૃદય મધુર અને કમનીય લાગે છે ! તારૂં હૃદય વિવેક-
 બાનુથી અને સુમતિદેવીની કેડ આ બાનુથી (બાનુને
 પ્રેમથી ચુંબન કરે છે) અલંકૃત થયેલાં જોઈ મહારૂં
 હૃદય આનંદથી ઉભરાઈ જાય છે. બેટા ! તમે
 આદર્શ દંપતી થઈ પ્રજાને સુસંસ્કાર પાડજો. કહેવત છે
 કે ' યથા રાજા તથા પ્રજા ' તમારા જીવનની શુભ અથવા
 અશુભ અસર પ્રજાના જીવનપર થશે. માટે તમે તમારો
 જવાબદારી સમજી ધર્મિષ્ઠ અને નીતિ પરાયણ થજો. ઈન્દ્રજિત !
 તું યાદ રાખજો કે રાજા એ પ્રજાનો સેવક છે. બાઈ !
 પ્રજાનો ઉપકાર માન કે માનવ સમાજની સેવા કરવાનો સુયોગ
 તને અનાયાસે પ્રાપ્ત થયો છે માટે જગતની અને પ્રજાની
 સેવા કરી તારા આત્માનું કલ્યાણ કરજો. પ્રજાની શારિ-
 રીક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ થાય એવાં
 સાધન સમયાનુસાર શોધી કહાડજો અને પ્રજાને સદ્શિક્ષણ
 આપી તારૂં અને તેનું કલ્યાણ સાધી લેજો. દેવી સુમતિ !
 તમે માત્ર આ રાજ્યમહેલનાં દેવી થઈ સંતોષ ન માનશો
 પણ આખું પુષ્પનગરનું રાજ્ય તમને દેવી માને એવાં
 કર્મ કરજો. બેટા ! રાજ્યસત્તાના મદમાં અંધ ન થતાં ગરીબ
 અને દુઃખી માણસોની સ્થિતિ સમજતાં શીખજો. તમે
 પણ આપણી પ્રજાનો સ્ત્રીવર્ગ ઉન્નત અને સુખી થાય
 એવાં સાધન યોજજો. બેટા ! આપણા પૂર્વજોનો ઇતિહાસ
 વાંચી તેમનાં ચરિત્ર સ્મરણમાં રાખજો. આપણાં સીતા,
 સાવિત્રી અને મદાલસા જેવાં સ્ત્રીરત્નોની મૂર્તિ હૃદયમાંથી

દૂર ન કરશો. બેટા! હું તમને આશિર્વાદ આપું છું કે તમે જ્ઞાનુજિતને રાજ્યાભિષેક કરી વાનપ્રસ્થાશ્રમ ભોગવવા શક્તિવાન થશો. બેટા ઈન્દ્રજિત! મહારો ગૃહસ્થાશ્રમ આજે પૂરો થાય છે. મહેં સંસારનો ત્યાગ કરી સંન્યસ્ત ગ્રહણ કરવા નિશ્ચય કર્યો છે. હું તમને મહારા પ્રયાણના સમાચાર કહેવા આવ્યો હતો. બેટા ઈન્દ્રજિત! આગામી પૂર્ણિમાએ હું તને રાજ્યાભિષેક કરી રાજદંડ તારા હાથમાં સોંપીશ અને હું તેજ દિવસે સંન્યાસદંડ ગ્રહણ કરીશ. વત્સ! આ સંસાર મોજશોખ અને અધિકાર ભોગવી અધોગતિમાં જવા માટે નથી પણ જીવનને પ્રેમ દયા, ધર્મ અને સેવા આદિ સદ્વૃત્તિથી વિભૂષિત કરી પ્રભુમય થવા માટે છે. બાઈ! જે રાજ સંયમ, ધૈર્ય, તપસ્યા, ઉદારતા અને સત્યપ્રિયતા આદિ સદ્ગુણોનો વિકાસ કર્યા વિના રાજ્યાભિષેક થાય છે તે રાજ રાજધર્મનું યથાર્થ પાલન કરી શકતો નથી. બાઈ! યાદ રાખજે કે આ સંસાર અને આ રાજ્ય કર્મની જાળ ગૂંથવા માટે નથી પણ એ ગહન જાળની ગૂંથણીનું સ્વરૂપ જાણી એ જાળમાંથી છૂટવા માટે છે. વત્સ! રાજનો પરમેશ્વર કોણ તે તું જાણે છે? રાજનો પરમેશ્વર તેની પ્રજા. રાજ પ્રજાને પ્રભુરૂપ સમજી તેની સેવા કરે તો ‘રાજર્ષિત્વ’ અને ‘બ્રહ્મર્ષિત્વ’ ઉભય પ્રાપ્ત કરી શકે છે. માટે બેટા મહામંત્ર શીખ કે “રાજ પ્રજાનો સેવક અને પ્રજાની મિલકતનો રક્ષક છે.” બાઈ! રાજમાં રજે ગુણ જોઈએ. પણ રજે-

ગુણ સાથે તમેગુણનું મિશ્રણ ન થવા દેતાં ધીમેધીમે સત્વ-
ગુણનું મિશ્રણ કરજો. ઈન્દ્રજિત! ક્ષત્રીધર્મ પરાપર સમ-
જજો. દુઃખી અને દરિદ્રીને દાન આપજો. તારા રાજ્યના
વિદ્વાનેને ઉત્તેજન આપજો. તારી પ્રજાની લક્ષ્મી વધારવા
તેમને વિજ્ઞાન અને હુમર ઉદ્યોગનું જ્ઞાન આપજો. ભાઈ !
તારી પ્રજા ખીજાં રાજ્યની પ્રજા કરતાં કોઈપણ બાબતમાં
પછાત ન રહે તેની કાળજી રાખજો. કુમાર! દેવી સુમતિ!
તમારાં શરીર પ્રજાને સોંપજો અને આત્મા પરમાત્માને
સોંપજો; તેથી તમે ઇલ્લોલ અને પરલોકમાં ધન્ય ગણાશો.

ઈન્દ્ર—(અંદજીતને પગે પડી રડતાં રડતાં) પૂજ્ય પિતાશ્રી!
આપ શું બોલો છો? આપ રાજ્ય તણ જાઓ તો અમા-
રાથી અહીં કેમ રહેવાય? આપની કૃપાથી હું નવજીવન
પાન્યો! કન્યા હતી કે રાજપિના ચરણની સેવા કરી
રાજધર્મ અને રાજનીતિ શીખીશ! પણ હાય! આ
અધમાધમ ઈન્દ્રજિતના ભાગ્યમાં એ સદ્ભાગ્ય ક્યાંથી
હોય? પિતાજી! આપ જશો તો હું આ રાજ્ય કેવી રીતે
ચલાવીશ?

અન્દ્ર—(પ્રેમથી) તાત ઈન્દ્રજિત! પુત્રના મુખમાં આવાંજ વચન
શોભે! પણ કુમાર! આપણો હિંદુ ધર્મ શું કહે છે તે
સમજો. હિંદુ ધર્મ દરેક હિંદુને પુકારી પુકારીને કહે છે
કે “ મનુષ્યજન્મ જન્મક્ષય કરવા માટે અને માયા
મહાસાગરનું મનથન કરી આત્મામૃત કહાડવા માટે છે. ”
પણ બેટા જે મહાસાગરમાંથી અમૃત કહાડવાનું છે તેમાંથી

રાજા અને પ્રજા-અરે સત્ય કહું તો લગભગ સર્વ
હિંદુઓ હલાહલ વિષ કહાડે છે. ઈન્દ્રજિત! જે દિવસે
તારો અગ્રજ બાંધુ મરણ પામ્યો તે દિવસે હું નિરાશ
થઈ ગયો હતો. મ્હારે જીવનપર્યંત રાજ્ય કરવું પડશે
એવો વિચાર આવતાં મ્હારું હૃદય યજ્ઞી જતું. પણ
ભાઈ! દયામયની દયાર્થી આજે હું ભાગ્યશાળી થયો છું.
બેટા! સંસારી તરીકે હું સુખી છું. પણ સંસાર તે સંસાર!
સંસાર એ સુખદુઃખની ઘટમાળ છે અને મારે તો નિત્ય
શાંતિ જોઈએ. ભાઈ! આજે મ્હારું ત્હારા પ્રતિનું, મુમતિ
તરશનું, ત્હારી મૃત માતા તરશનું, પ્રજા તરશનું અને
આખા જગતપ્રતિનું કર્તવ્ય પૂરું થાય છે. ઈન્દ્રજિત! તું
મ્હને રોકવા પ્રયત્ન કરીશ તે વ્યર્થ છે. ભગવાન બુદ્ધનું
સ્મરણ છે કે નહિ? તે પણ આપણા જેવા રાજા હતા.
ભાઈ! હું તો પુત્ર મૂકીને જનકે છું અને તે મહાત્મા તો
પિતા, પુત્ર અને યુવાન રાણી મૂકીને ગયા હતા. ધાતહાસ
આપણને આવાં આવાં સુદૃષ્ટાંત આપે છે છતાં પણ
આપણે જીવતાં સુધી સંસારી રહેવું? વય થયા છતાં પણ
જે હિંદુઓ કામ, ક્રોધ લોભ ઈત્યાદિ ત્યજી સ્વાત્માનું
કલ્યાણ કરતા નથી તેઓ હિંદુ નથી પણ મ્લેચ્છ છે!
ઈન્દ્રજિત! હવે અંદ્રજિતને રાજમહેલ કરતાં હિમાલયની
કૈલાસ ટેકરી વધારે આનંદ આપશે. તાત! હવે તો
અંદ્રજિત આનસસરોવરની આસપાસનાં ગિરિશૃંગ, ગિરિ-
ગુહાઓ, નદ નદી અને જલગ્રસ્થાં અને વૃક્ષલતાઓ

પ્રણવધ્વનિથી ગળવી મૂકશે અને સમસ્ત જગતમાં એક
બ્રહ્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરી સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપમાં લીન
થઈ જશે. બેટા ! રજા આપો.

(ચંદ્રજિત ભાતુજિતને સુમતિના હાથમાં આપે છે. ઇન્દ્રજિત
અને સુમતિ ચંદ્રજિતના ચરણમાં પડી સ્તવન કરે છે.)

પિતા ધર્મઃ પિતા સ્વર્ગઃ પિતા હિ પરમંતપઃ ।

પિતરિ પ્રીતિમાપન્ને પ્રીયન્તે સર્વદેવતાઃ ॥

પંચમ અડકું

છેલ્લું દશ્ય

સ્થળ—હિમાલય-કૈલાસ સિખર.

(માનસસરોવરને કાંઠે એક ગુહા પાસે ચંદ્રજિત બેઠા છે.)

ચંદ્રજિત ધ્યાનમગ્ન છે; પાસે બિલ્વગિર અને

શુક્લપાદ હાથ જોડી ઉભા છે.

ચંદ્રજિત—(ધ્યાન ભંગ થતાં) વત્સ બિલ્વગિરિ ! આજ આ
સ્થૂલ દેહના અવસાનનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. આજે
અન્તર્બહિર્ સર્વત્ર 'હું'જ ! તમારો ગુરુ આજે પૂર્ણાનંદ

મય છે. વત્સ ! હું તારી અને શુક્લપાદની ગુરુભક્તિ
 જોઈ સંતુષ્ટ થયો છું. મ્હારો આ આશ્રમ હું તમને સોંપી
 જાઉં છું. તમે આ આશ્રમની પવિત્રતાનું સંરક્ષણ કરજો.
 ગુરુદત્ત મંત્રનો જપ કરતાં કરતાં કૈલાસની પ્રત્યેક
 ગુફા અને વૃક્ષમાંથી “જય બ્રહ્મ જય” એવા દિવ્ય ધ્વનિ
 ન સંભળાય ત્યાં સુધી સાધન કરજો. બેટા ! આ
 આશ્રમમાં અશ્રદ્ધાને પ્રવેશવા દેશો નહિ. આ આશ્રમના
 વાસીએ શાનાગ્નિથી કર્મક્ષય કરી અદ્વૈતજ્ઞાન મેળવવાનું
 છે. બેટા ! પવિત્રતા અને પ્રેમ સિવાય અદ્વૈતજ્ઞાન થતું
 નથી માટે તમારાં કર્મ શુદ્ધ અને સાત્ત્વિક રાખજો.
 પરમાત્માને માટે અર્થાત્ આખા જગતને માટે સમય
 આવતાં સ્વાર્પણ કરવા ન ચૂકશો. વત્સ ! આપણાં
 ઉપનિષદ્ કહે છે કે “સર્વં ક્ષત્ત્વિદં બ્રહ્મ.” માટે અદ્વૈતજ્ઞાન
 પિપાસુએ જગતની સર્વ વસ્તુમાં પરમાત્માનાંજ દર્શન
 કરવાનાં છે. વત્સ ! જ્ઞાની થઈ જગતને તુચ્છ અને મિથ્યા
 ન જાણુશો પણ બ્રહ્મરૂપ સમજી જગતની યથાસાધ્ય સેવા
 કરજો. વત્સ ! આ આશ્રમને કોઈ પણ વ્યક્તિ અપવિત્ર
 ન કરે તેની ખાસ કાળજી રાખજો. વત્સ ! (બોલવા જતાં
 ધ્યાન મગ્ન થઈ જાય છે, થોડી ક્ષણ પછી) વાસના બીજ
 બળી ગયું ! આજે આનંદ ! આનંદ ! શાંતિ ! શાંતિ !
 સિવાય હૃદયમાં કોઈ નથી. વત્સ ! આવો ! આજે છેલ્લવહેલાં
 સત્ ! ચિત્ત અને આનંદ સ્વરૂપનાં ગુણગાન કરી
 હૃદયને નચાવીએ.

ત્રણે સમસ્તરે ગાય છે:—

ૐ નમસ્તે પરમઃ બ્રહ્મ નમસ્તે પરમાત્મને ।

નિર્ગુણાય નમસ્તુભ્યં સદ્રુપાય નમોનમઃ ॥

હૃદયકમલમધ્યે નિર્વિશેષં નિરીહં

હરિહર વિધિવેદ્યં યોગિભિર્વેદ્યમ્યં ।

જનમમરણમીતિ ભ્રંશિ સચ્ચિત્ સ્વરુપમ્

સકલભુવનબીજં બ્રહ્મચૈતન્યમીડે ।

અચિન્ત્યાવ્યક્તરુપાય નિર્ગુણાય ગુણાત્મને ।

સમસ્તજગદાધારમૂર્ત્યે બ્રહ્મણે નમઃ ॥

તમીશ્વરાણાં પરમં મહેશ્વરં, તં દેવતાનાં પરમં દૈવતમ્ ।

પતિમ્પતીનાં પરમં પરસ્તાદ્, વિદામ દેવં પરમેશમીડ્યયમ્ ॥

* * * * *

તદેકં સ્મરામસ્તદેકં જપામઃ

તદેકં જગત્સાક્ષીકૃપં નમામઃ ।

સદેકં નિધાનં નિરાલમ્બમીશં

મવામ્બોધિપોતં શરણ્યં વ્રજામઃ ॥

(ગાતાં ગાતાં ત્રણે શાંત થઇ જાય છે. ત્રણેની આંખમાંથી

પ્રેમાશ્રુ ધારા વહે છે. બિલ્વગિરિ અને શુકલપાદ

થોડા વખતમાં ધ્યાન ભંગ થાય છે.

મહારાજ ધ્યાનવસ્થામાં બોલે છે.)

ચંદ્ર—શિવોઽહં ! શિવોઽહં ! સચ્ચિદાનંદ ! ઐ ! તત્સત ! હરિ ઐ !
 ગુરુ કોણુ ! શિષ્ય કોણુ ? રાજા કોણુ ને પ્રજા કોણુ ?
 મ્હોટું કોણુ ને ન્હાનું કોણુ ? સર્વ પ્રભુમય છે ! વૃક્ષ એ
 ખીજ છે અને ખીજ એ વૃક્ષ છે ! અહા જગતરૂપ છે
 અને જગત અહારૂપ છે. હરિરેવ જગદેવ હરિ ! હું ચંદ્રનિત !
 ના ! હું આત્મસ્વરૂપ ! અહસ્વરૂપ ! સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ
 સાગરનું મોજીનું ! જળરૂપે અભિન્ન ! આનંદ ! !
 આનંદ ! શાંતિ ! ! !

(ધ્યાન ભંગ થતાં)

ચંદ્રનિત—ખિલ્વગિરિ ! શુકલપાદ ! હવે જાડું છું ! તમારા ગુરુદેવ
 આજે દેહત્યાગ કરશે પણ તમે એટલું યાદ રાખજો કે તે
 વિશ્વત્માના જ્યોતિસ્વરૂપમાં લીન થઈ જ્યોતિરૂપે તમારા
 હૃદયમાંજ છે. તમારા ગુરુદેવને મૃત ન જાણુસો. પણ
 નિરંતર તે તમારી પાસેજ છે એવું ધારી આશ્રમ ધર્મનું
 યથાર્થ પાલન કરજો. વત્સ ! આજે મ્હારે આનંદોત્સવનો
 દિવસ છે ! લગભગ પચાસ વર્ષ માયાસંભૂત પ્રપંચમાં
 ત્રણ ગુણને વશ થઈ હસ્યો, રડ્યો અને ખેલ્યો. અરે
 કોઈ કોઈ વખત તો ભવતાળની જવાણાથી હૃદય બળીને
 ખાખ થઈ જતું. વત્સ ! આજે ધર્મ, અધર્મ, કર્મ,
 મ્હારી પ્રિય તલવાર અને ત્રિગુણાત્મક ત્રિશૂલ એ સર્વનો
 મનથી ત્યાગ કરી જ્ઞાન ત્રિશૂલધારી થયો છું. વત્સ !
 હવે હું જાડું છું ! (ખિલ્વગિરિ અને શુકલપાદ ચંદ્રનિતના
 ચરણ પકડી રડે છે) ખેટા ! મ્હારો આશીર્વાદ છે કે તમે

પણ યથાસમયે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી સત્ય અનુભવશે. આજે સવિતાદેવ પશ્ચિમમાં જઈ જંગલમાં અંધકાર કરશે તો બ્રાહ્મ મુહૂર્તમાં મહારી પ્રિય ગુફા કે જ્યાં મહેં સાધન કર્યાં છે ત્યાં મનુષ્ય જીર્ણ વસ્ત્ર ત્યાગી દે છે તેમ દેહનો ત્યાગ કરીશ. વત્સ ! તમે તે સમયે ત્યાં આવી પહોંચજો ! મહારા દેહની અન્ત્યેષ્ટિ ક્રિયા કરજો. રે જે પૂર્ણિમાએ પુષ્પનગર છોડ્યું છે તે પૂર્ણિમા પાસેજ આવી છે. વત્સ ! તેજ પૂર્ણિમાને દિવસે મહારાં શેષ અસ્થિ લઈ મહારા આશ્રમની ઉત્તરમાં મહારી સમાધિ બનાવજો. બિલ્વગિરિ ! તું મહારાં અસ્થિ લઈ પુષ્પનગર જજો અને મહારાં અસ્થિ પુષ્પનગરના રાજાને આપી તરતજ પાછો આવજો. વત્સ ! આનંદમાં રહો ! સન્નિધાનંદનું સ્મરણ કરો ! બેટા ! આપણે જ્ઞાની થવાનું છે. રડોહો શા માટે ? આ દેહ પર શા માટે માયા રાખો છો ? સ્નેહ ચંદ્રજિતના આત્મા સાથે રાખો ! ચંદ્રજિતનો આત્મા તમારા હૃદયમાંજ છે પછી રડવું શા માટે ! વત્સ ! બોલો ! સન્નિધાનંદ ! ઐશ્વર્યોઽહં ! હવે જાઉં છું ! વત્સ ! નિરંતર સ્મરણમાં રાખજો કે સત્ય એક છે અને તે ‘એકમદ્વિતીયમ’ જલમાં, સ્થલમાં, પવનમાં અને વ્યોમમાં વ્યાપ્ત છે. તેના વિનાની ત્રિભુવનમાં કોઈ વસ્તુજ નથી; વત્સ ! આ પરમ જ્યોતિ એજ પરમગતિ અને પરમમુક્તિ છે ! વત્સ ! જ્યોતિ એજ જીવન, જ્યોતિ એજ સત્ય અને જ્યોતિ એજ અહા છે. વત્સ :—

इन्द्रजालमिदं सर्वं यथा महमरीचिका ।

अस्त्रच्छिद्यमनाकारो वर्तते केवलः शिवः ॥

કથમિહ દેહવિદેહવિચારઃ, કથમિહ રાગવિરાગવિચારઃ ।

નિર્મલનિશ્ચલગગનાકારં સ્વયમિદં તત્ત્વં સહજાકારં ॥

‘અહ’ પરમાત્મામાં લય થઇ ગયું છે ! અન્તઃકર્મ અને બ્યાંઃ
જોડે છું ત્યાં અનંત બ્રહ્મ સ્વરૂપ છે ! વાસના ક્યાં ગઇ તે તો
સમજાતું નથી ! વત્સ ! ભરોગ મટયો ! જન્મ મરણનો ફેરો
ટળ્યો ! ભાઇ ! હું પ્રત્યક્ષ અનુભવું છું કે જગતમાં એક બ્રહ્મ સિવાય
કંઇ નથી. વત્સ ! ‘તત્ત્વમસિ’ એ મહાવાક્યનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ
થાય છે ! વત્સ ! હું સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ છું ! ચંદ્ર, સૂર્ય અને
આકાશમંડળમાં સર્વત્ર હું છું ! શિવોઽહં ! શિવોઽહં !! વત્સ ! હવે
જાડે છું. એકવાર કહો “ જય સચ્ચિદાનંદ ! ” (મહારાજ ચંદ્રનિત
“સચ્ચિદાનંદ” અને શિવોઽહં નો ઉચ્ચાર કરતા ચાલ્યા ગયા. શિષ્યો
તેમની પાછળ એકી ટસે જીએ છે.)

જવનિકાપતન.

આ અમુલ્ય સનાતન ધર્મ ગ્રંથ અવશ્ય વાંચસો અને મિત્રોને વંચાવશો.
 વિશ્વવંધ સ્વામી વિવેકાનંદના ગુરુદેવ, સનાતન ધર્મનું
 પ્રતિપાલન કરવા અવતરેલા ઇશ્વરાવતાર મહાત્મા.

શ્રી રામકૃષ્ણ-પરમહંસ.

(એમનું વિસ્તૃત, રંગીન ચિત્રો સહિત જીવનચરિત્ર,
 સ્ત્રીકૃષ્ણ કાગળ, પાકું રૂપેરી પૂકું, ઉપર ઉપદેશામૃત સાથે,
 પૃષ્ઠ ૮૨૫-મુલ્ય ફક્ત રૂ. ૨-૮-૦ પોષ્ટેજ વી. પી. ખર્ચ
 જુદું. આફ્રિકાના આફ્રિકોએ ૪ શીર્ડીંગ ૬ પેન્સનો પોષ્ટલ
 ઓર્ડર મોકલવો.
 દરેક આફ્રિકને ગીતાજીનું એક એક પુસ્તક મફત ભેટ મળશે.
 વેદાન્ત જ્ઞાનનો, અધ્યાત્મ જ્ઞાનનો, ધર્મ-જ્ઞાનનો
 અપૂર્વ ગ્રંથ !

(લેખક-ડાહ્યાભાઈ રામચંદ્ર મહેતા, સંપાદક-સસ્તીવાર્તામાળા-અમદાવાદ)
 ઇશ્વરાવતાર-ભગવાન શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ, જેઓ જગદ્
 વિખ્યાત સ્વામી વિવેકાનંદજીના ગુરુદેવ હતા તેમનું પ્રત્યેક નર,
 નારી, યુવક, વૃદ્ધને અમુલ્ય બોધક અને શિક્ષાપ્રદ વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર
 ધણાં બંગાલી પુસ્તકો માસિકોને આધારે લખાયું છે. શ્રી રામકૃષ્ણ-
 દેવના જન્મ સમયથી તે અંત પર્યંત બનેલા અનેક અલૌ-
 કિક-ચમત્કારો પ્રકટ કર્યા છે. આ જીવનચરિત્ર ચાતુર્વર્ણ ઉપરાંત
 અન્ય ધર્મની પ્રજાઓને પણ તેમના સનાતન ધર્મશાસ્ત્રનું ગૂઢ રહસ્ય
 અને મર્મ સમજાવી પ્રત્યેકને સન્માર્ગે દોરશે. તેમના આદર્શ જીવન
 અને ઉપદેશામૃતથી લાભો બંગાલીઓ પરધર્મી થતા અટક્યા છે
 એટલુંજ નહિ પણ સ્વામી વિવેકાનંદ જેવા નાસ્તિકને ઇશ્વર-
 દર્શન કરાવી આસ્તિક ઇશ્વરપ્રેમી બનાવ્યા અને સંન્યસ્ત
 ગ્રંથ કરાવ્યું તેજ મહાત્માનું સંપૂર્ણ તથા વિવેકાનંદજીનું

કુંક જીવનવૃત્તાંત વાંચવાથી તથા ઉપદેશામૃતનું મનન કરવાથી ધર્મ, મૂર્તિપૂજા, સાકાર નિરાકાર, માયા, જીવ, બ્રહ્મ ઇત્યાદિ વિષયો સંબંધી શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન થશે. વેદ વેદાંત, ઉપનિષદ તથા શાસ્ત્રના અનેક ધર્મ ગ્રંથોનું દોહન-સાર તત્ત્વ આ ગ્રંથમાં ભર્યું છે. મનુષ્ય માત્રને સંસારમાં રહી ઈશ્વરોપાસના કરવાની રીત, ઈશ્વર દર્શન કરવાના માર્ગ, મુક્તિ પામવાની સ્હેલી કુંચી પ્રાપ્ત થશે. નાસ્તિકને આસ્તિક અને નિરાકારવાદીને સાકારનું જ્ઞાન કરાવવા જેવા ઉપદેશામૃતનું પાન કરવાની આ અમૂલ્ય તક છે. આવા ઉત્તમ શ્રેણીના ધર્મગ્રંથનું નિત્ય અધ્યયન કરવાથી તપેલા જીવને શાંતિ મળે છે. અવશ્ય વાંચો અને ધરમાં સવને વંચાવો.

આ ગ્રંથ માટે ગુજરાતના વિદ્વાનોના કુંક અભિપ્રાય વાંચો:—

૧. રા. બા. ક. પ્રા. ત્રિવેદીજી—પ્રે. રા. ટ્રેનિંગ કોલેજના માજી પ્રિન્સિપાલ લખે છે કે:—“એ મહાત્માનું ચરિત્ર તથા “ઉપદેશામૃત” પ્રસિદ્ધ કરી તમે ગુજરાતી સાહિત્યની મોટી સેવા બજાવી છે, અને વાંચક વર્ગ પર ભારે ઉપકાર કર્યો છે. આવા સત્પુરૂષના જીવનની હકીકતથી સ્થળે સ્થળે વાંચકને બોધ મળે છે. “ઉપદેશામૃત” માંનો દરેક ઉપદેશ મનન કરવા યોગ્ય છે.”

આ પુસ્તક પ્રત્યેક વાંચકને ધર્મનું ઉંચું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવશે. પ્રત્યેક મનુષ્યે અવશ્ય વાંચવું જોઈએ. મૂલ્ય રૂ. ૨-૮-૦ પોષ્ટેજ વી. પી. ખર્ચ જૂદું આફ્રિકાના ગ્રાહકોએ ૪ શીલીંગ ૬ પેન્સનો પોષ્ટલ ઓર્ડર મોકલવો. સર્વ પ્રત્યક્ષદાર નીચલે શરનામે કરવો:—

પ્રસિદ્ધ બુક્સેલરને

ત્યાંથી પથ્ર મળશે.

ડાહ્યાભાઈ રામચંદ્ર મહેતા.

અમ્બાદક:-સસ્તી વાર્તામાળા

૬. દાણાપીઠ-નવોવાસ, વચલીપોળ-અમદાવાદ.

વધરાજ પ્રભુરામ જીવનરામ સ્થાપિત

પ્રભુરામ અનંત ફાર્મસી.

Prabhuram Anant Pharmacy

સ્થંભક

Sthambhaka

સ્થંભક

દુઝતા હરસ માટે તાત્કાલિક ઉપાય.

દુઝતા હરસ જેમાંથી નિરંતર લોહી પડી રોગીને ઘણોજ નબળો કરી નાખે છે અને ઘણી વખત તેને લીધે રોગી મરણુતોલ હાલતમાં આવી જાય છે તેમને આ આશીર્વાદ રૂપ છે. ફક્ત બે કે ત્રણ વખત લેવાથી ગમે તેટલા પ્રમાણમાં પડતું લોહી તુરત બંધ થઈ જાય છે અને રોગીને સારી શક્તિ આપે છે. આ દવા નિષ્કળ જવાને એક પણ દાખલો નેવામાં આવ્યો નથી.

A Sure Remedy for Bleeding Piles.

It at once stops bleeding from piles, not a single case till now known where the remedy has failed. Three or four doses have cured profuse bleeding.

*Directions:--*One dose of the mixture every four hours with an ounce of sugared water three or four times a day

*Price:--*A bottle of eight doses Re. 1.

વૈદ્ય વિષય ચર્ચતું માસિક

આરોગ્ય

વૈદ્યક દરેક વિષય, ઔષધી, નિદાનચિકિત્સા વિગેરે સાથે આરોગ્ય સચવાય તેવી શાસ્ત્રીય સચનાઓ સાથેના વિદ્વાન-લયો લેખો દર મહિને બહાર પડે છે—લવાજમ વાર્ષિક રૂ. ૨.

Prabhuram Anant Pharmacy.

Bhuleshwar, BOMBAY

દંપતી પત્રાલાપ.

સાંસારિક, વ્યાવહારિક, અને નૈતિક વિષયોની
ચર્ચા, પતિ પત્નીના પત્રોની રસિક ભાષામાં
ગુંથવામાં આવી છે. થોડા વખતમાં તૈયાર થશે.

અનુવાદક

એમ. એમ. ભટ્ટ.

